

HƏYAT BİLGİSİ

9

DƏRSLİK

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni

*Musiqisi Üzeyir Hacıbəylinin,
sözləri Əhməd Cavadındır.*

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadırız!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!
Minlərlə can qurban oldu!
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hər bə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Cümlə gənclər müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

NÜŞABƏ MƏMMƏDOVA
KÖNÜL MAHMUDOVA
SEVİL BƏHRƏMOVA

HƏYAT BİLGİSİ

9

*Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün
Həyat bilgisi fənni üzrə*

DƏRSLİK

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi
info@eastwest.az və derslik@edu.gov.az
elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığınız üçün əvvəlcədən təşəkkür edirik!

ŞƏRQ-QƏRB
BAKİ 2017

MÜNDƏRİCAT

I tədris vahidi

Sağlamlığımız və təhlükəsizliyimiz uğrunda.....	6
1. Yolda davranış mədəniyyəti.....	7
2. Təhlükəsizliyimizə laqeyd qalmayaq	14
3. Sağlam ailə sağlam gələcəyin təminatıdır.....	18
4. Fövqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılması.....	22
Layihə: Fövqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılması yolları	23
5. Müasir dövrün global ekoloji problemləri	24
Layihə: Qlobal ekoloji problemlərin həlli	28

II tədris vahidi

Cəmiyyət və onun rifahı	29
1. İnsan sosial proseslərdə.....	30
2. Vətəndaş cəmiyyəti	38
3. Vətəndaş cəmiyyətində demokratik prinsiplər	43
4. İnsan hüquqları.....	50
5. Hüququmuz beynəlxalq səviyyədə qorunur	66
6. İqtisadi səmərəlilik rifahımızdır	74

III tədris vahidi

Mədəniyyət və tolerantlıq	81
1. Tolerantlıq	82
2. Mədəniyyətlərarası tolerantlıq	90
3. Azərbaycanda dini tolerantlıq	98
4. Dünyada müxtəlif dinlərə münasibət. Multikulturalizm	106
5. Əxlaq və davranış normalarının ümumbəşəri əhəmiyyəti	114
6. Bəşəriyyət qarşısında mənəvi borc	122
7. Dünyanın dərk olunması	129
Əlavələr	134
İstifadə edilmiş ədəbiyyat	136

I TƏDRİS VAHİDİ

Sağlamlığımız və təhlükəsizliyimiz uğrunda

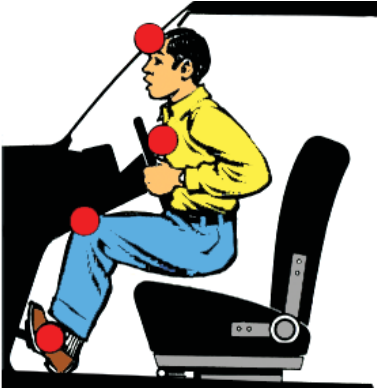
- Yolda davranış mədəniyyəti
- Təhlükəsizliyimizə laqeyd qalmayaq
- Sağlam ailə sağlam gələcəyin təminatıdır
- Fövqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılması
- Layihə: Fövqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılması yolları
- Müasir dövrün global ekoloji problemləri
- Layihə: Qlobal ekoloji problemlərin həlli

1. YOLDA DAVRANIŞ MƏDƏNİYYƏTİ

Bilirsiniz ki, avtomobili idarə edərkən təhlükəsizlik kəmərinə istifadə etmək lazımdır. Ancaq, əfsuslar olsun ki, bəzən valideynlərimizin və yaxud qohumlarımızın buna əməl etmədiyinin şahidi oluruq. Məktəbdə öyrənirik ki, yolu piyada keçidindən keçmək lazımdır. Lakin piyada keçidi bir qədər uzaqda olduqda bəzi insanlar yolu yaxın yerdən keçməyi üstün tuturlar. Bu da sonda bədbəxt hadisələrə səbəb olur. Belə hallarda, yəqin ki, "Əslində, düz olan nədir? Etdiklərimiz, yoxsa bildiklərimiz?" sualları qarşısında qalırıq.

Bəs bütün bu halları necə aradan qaldırmaq olar? Yol mədəniyyəti nədir? Dövlət bu istiqamətdə hansı tədbirlər həyata keçirir?

İnsanın davranışı, danışığı onun mədəniyyətinin göstəricilərindən biridir. Davranış qaydalarına əməl etmək həm də ətrafdakılara hörmət əlamətidir. Bu baxımdan sürücü və piyadalar üçün vacib olan bir sıra qaydaları bilmək və onlara əməl etmək, diqqətli və məsuliyyətli olmaq mədəniyyətdən xəbər verir.

"Yol hərəkəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun 18-ci maddəsinin I və V bəndlərində deyilir:

Maddə 18. Yollarda təhlükəsiz davranma qaydalarının vətəndaşlara öyrədilməsi

I. Yollarda təhlükəsiz davranma qaydaları vətəndaşlara məktəbəqədər, ümumtəhsil və xüsusi təhsil müəssisələrində, habelə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada razılıq almış digər müəssisələrdə öyrədilir.

V. Yollarda təhlükəsiz davranma qaydalarının vətəndaşlara öyrədilməsi üçün kütləvi informasiya vasitələrindən də istifadə oluna bilər.

Azərbaycan Respublikası Baş Dövlət Yol Polisi İdarəsi insan həyatına son qoyan qəzaların sayının azaldılması məqsədilə “Yol hərəkəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 18-ci maddəsini rəhbər tutaraq müvafiq tədbirlər həyata keçirir, reklam xarakterli videoçarxlar nümayiş etdirir. Tədbirlərin görülməsi yollarda təhlükəli hadisələrin azalmasında müstəsna rol oynasa da, qəzaların baş verməsi davam edir. Bu halların baş verməməsi üçün

sürücü sürücülük mədəniyyətinə, piyada yolu keçmək mədəniyyətinə malik olmalıdır.

Yol hərəkəti qaydasını pozmaq, sükan arxasına sərxoş vəziyyətdə əyləşmək, kəmərdən istifadə etməmək, qoyulan normadan artıq sürətlə avtomobili idarə etmək, dəmiryol platformasında və ya münasib olmayan yerdə yolu keçmək hansı fəsadlara gətirib çıxara bilər? Bu barədə fikirlərinizi yoldaşlarınızla müzakirə edib nəticələri təqdim edin.

Sürücülük mədəniyyəti yolların təhlükəsizliyi baxımından olduqca vacibdir. Mədəni sürücü digər hərəkət iştirakçılarına kömək edir, özü yol hərəkəti qaydalarını, vəzifələrini bilir və onlara əməl edir.

Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin göstərişinə əsasən, yeni dərs ilinin başlanması ilə əlaqədar respublikada “Diqqət, uşaqlar!” adı altında “Hərəkətin təhlükəsizliyi” aylığı keçirilir. Tədbirin keçirilməsində əsas məqsəd bunlardır: uşaq və yeniyetmələrin iştirakı ilə yol-nəqliyyat hadisələrinin qarşısının alınması istiqamətində profilaktik tədbirləri gücləndirmək; ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərdə təhlükəsiz davranış vərdisləri formalaşdırmaq; tədris prosesinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə Dövlət Yol Polisinin köməyini artırmaq.

Unutmayın ki, yollardakı nişanlar, işıqforlar, müxtəlif qurğular sürücü və piyadaların – bir sözlə, bütün hərəkət iştirakçılarının qanuna əməl etməsinə, insanların təhlükəsizliyinə xidmət edir. Hər kəs buna bir nəfər kimi əməl etməyə

Sizcə, bu tədbirlərdə hansı mədəni davranış qaydaları müzakirə obyektinə çevrilə bilər? Siz hansı məsələlərin məktəblilərin nəzərinə çatdırılmasını vacib hesab edirsiniz?

borcludur. Lakin çox vaxt piyadalar piyada keçidindən istifadə etməzdən əvvəl vəziyyəti dəyərləndirmirlər. Piyada nəzərə almalıdır ki, maşın sürətlə hərəkət edə bilər və yaxud sürücünün fikri yayındığından yoldakı ani dəyişikliyə hazır olmaz. Ona görə də piyada keçidindən istifadə etməzdən əvvəl sürücünün sizə yol verəcəyinə əmin olmanız vacibdir.

Payız fəslində gündüzlər qısalar. Axşam tez düşür. Bu halda günün qaranlıq vaxtı qara və ya tünd geyimlərdən istifadə etmək arzu edilməzdir. Çünki bu halda sürücülər uzaq məsafədən piyadanı görməkdə çətinlik çəkirlər. Yaxşı olar ki, sürücünün sizi uzaq məsafədən görə bilməsi üçün işığı əksətdirən aksesuarlardan istifadə edəsiniz.

Bəzi dövlətlərdə gecə işığı əksətdirən aksesuarlardan istifadə məcburidir.

Avtobuslara minmə və düşmə vərdişlərinin olması da olduqca vacibdir. Bəzən uşaqlar, hətta böyüklər də sürücü avtobusu dayanacaqda saxlamağa imkan tapmamış cəld düşməyə və ya minməyə çalışırlar. Yaxud da bəzən nəqliyyatda sürücünün diqqətini yayındıra biləcək söhbətlərə, hərəkətlərə yol verirlər.

Unutmayın ki, piyada keçidləri varsa, mütləq bu keçidlərdən istifadə olunmalıdır.

Yollarda bəzilərinin etdiyi kimi deyil, yol hərəkəti qaydalarının tələbinə uyğun hərəkət edin. Sərbəst, düzgün qərarlar verməyi öyrənin.

Verilmiş hadisələri yoldaşlarınızla birgə təhlil edərək haqlı və ya haqsız tərəfləri müəyyənləşdirin. Nəticələri “Yol hərəkəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 36 və 40-cı maddələrinə əsasən təhlil edin.

HADİSƏ 1. Yağış yağırdı. Aygün əlində çətir avtobus dayanacağına səkinin lap kənarında dayanmışdı. Qardaşı Aydın isə ondan arxada durmuşdu. Uzaqdan çox yüksək sürətlə qoşqusunu olan nəqliyyat vasitəsi yaxınlaşırdı. Qardaşının Aygünü neçə dəfə yanına çağırmasına baxmayaraq, o, sözə qulaq asmadı və yerini dəyişmədi. Bu hadisəyə tənqidi yanaşaraq səhvin kimdə və nədən ibarət olduğunu, əslində, hansı qaydalara əməl edilməli olduğunu müəyyən edin.

HADİSƏ 2. Rüstəm axşam işdən evə qayıdırdı. Günü çox gərgin keçdiyindən özünü yorğun hiss edirdi. Yaşadığı ev şəhərin mərkəzi küçələrindən birində yerləşirdi. Ətrafda müxtəlif yol hərəkəti nişanları, eyni zamanda piyada keçidi var idi. Çox yorğun və halsız olan Rüstəm yolu çəpinə istiqamətdə o biri tərəfə keçib evə çatdı. Rüstəmin səhvi nədə idi? Onun, əslində, hansı qaydalara əməl etməli olduğunu müəyyən edin.

HADİSƏ 3. Solmaz müəllim 6-cı sinif şagirdlərini ekskursiyaya aparırdı. Bir-biri ilə rəfiqəlik edən 5 qız əl-ələ tutub yolu keçdi. Natiq isə Adillə söhbətləşə-söhbətləşə yolu keçərkən papağı yerə düşdü. Əyilib papağını götürmək istədi. Müəllimin ona xitabən “dayanma, yolu keç!” sözündən sonra o, cəld yolu keçdi. Bu hadisəyə tənqidi yanaşaraq səhvin kimdə və nədən ibarət olduğunu, əslində, hansı qaydalara əməl edilməli olduğunu müəyyən edin.

HADİSƏ 4. Ləman qardaşı ilə yolun kənarında dayanaraq işıqforun piyadalar üçün yaşıl işığının yanmasını gözləyirdi. Bu vaxt avtomobillərdən biri dayandı və sürücü əl işarəsi ilə göstərdi ki, yolu keçmək olar. Ləman cəld qaçıb yolu keçdi. Qardaşı Tunar isə yerində dayanaraq yolu keçmədi. Sizcə, kim düzgün addım atdı? Səhv kimdə və nədən ibarət idi?

**“Yol hərəkəti haqqında”
Azərbaycan Respublikasının Qanunu**

Maddə 36. Yol hərəkəti iştirakçılarının əsas vəzifələri və hüquqları

I. Yol hərəkətinin iştirakçıları:

1) yol hərəkəti qaydalarına riayət etməli, bu Qanunun yol hərəkətinin təhlükəsizliyi məsələlərinə dair tələblərini bilməli və yerinə yetirməlidirlər;

2) yol hərəkətinin nizama salınmasında istifadə olunan nizamlayıcının və svetoforların siqnallarına, yol nişanlarına, yolun nişanlanmasına, yol işlərində istifadə olunan səs və işıq siqnallarına, bəzi nəqliyyat vasitələrinin fərqləndirici nişanlarına və nəqliyyat vasitəsi sürücülərinin siqnallarına tabe olmalıdırlar;

3) yol hərəkəti üçün təhlükəsiz şərait yaratmalı, öz hərəkətləri və ya hərəkətsizliyi ilə digər hərəkət iştirakçılarına, onların nəqliyyat vasitələrinə və başqa əmlaka zərər vurmamalıdırlar;

4) yol örtüyünü zədələməməli və ya çirkləndirməməli, yol nişanlarını çıxarmamalı, qarşısını kəsməməli, zədələməməli, özbaşına yol nişanları, svetoforlar və hərəkətin təşkilinin digər texniki vasitələrini quraşdırmamalıdırlar;

5) hərəkətə maneçilik törədən əşyaları və ya materialları ataraq, boşaldaraq və ya yolda qoyaraq yol hərəkətini çətinləşdirməməli və ya onun təhlükəsizliyi üçün qorxu törətməməlidirlər (bu cür maneənin və ya təhlükənin yaranmasına yol verməmək mümkün olmadıqda onların mümkün qədər tez aradan qaldırılması üçün lazımi tədbirlər görməli, bunu dərhal etmək mümkün olmadıqda isə əl altında olan vasitələrlə digər hərəkət iştirakçılarının xəbərdar edilməsini və Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanına məlumat verilməsini təmin etməlidirlər);

6) yol hərəkəti qanunvericiliyinə riayət olunması barədə Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının sərəncamlarını yerinə yetirməlidirlər;

7) nəqliyyat, yol, kommunal və digər müəssisə və təşkilatların vəzifəli şəxsləri, yolda hər hansı bir iş aparan fəhlələr, eləcə də digər şəxslər müəyyən edilmiş yol hərəkəti qaydalarına təsir göstərə biləcək maneələr yaratmaqdan və başqa hərəkətlərdən çəkinməlidirlər.

II. Yol hərəkəti qaydalarına riayət edən yol hərəkətinin hər bir iştirakçısı digər şəxslərdən həmin qaydaların tələblərini gözləməyi tələb edə bilər.

Maddə 40. Piyadanın vəzifələri

I. Piyada:

1) səki ilə, piyada zolağı ilə, yol çiyinləri ilə, bunlar olmadıqda isə velosipedçilərin hərəkətini çətinləşdirməmək şərtlə velosiped yolu ilə hərəkət etməli və ya ayırıcı zolağı olan yollarda hərəkət hissəsinin xarici kənarı ilə getməlidir (iri əşyalar daşıyan və ya aparən piyadaların, habelə mühərriksiz əlil arabalarında gedən şəxslərin səki və ya yol çiyini ilə hərəkəti başqa piyadalar üçün maneə yaratdıqda onlar yolun hərəkət hissəsinin kənarı ilə gedə bilərlər);

2) dəmiryolunu, avtomobil yolunun hərəkət hissəsini, küçələri piyada keçidləri ilə, o cümlədən yeraltı və yerüstü keçidlərlə, bunlar olmadıqda isə yolayrıcılarında səki xətti və ya yol çiyini xətləri boyunca keçməlidir;

3) yaşayış məntəqələrindən kənarda yolun hərəkət hissəsi ilə hərəkət etdikdə nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti istiqamətinə qarşı getməlidir (mühərriksiz əlil arabalarında hərəkət edən, motosiklet, moped, velosiped sürən şəxslər belə hallarda nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti istiqamətində getməlidirlər);

4) ümumi istifadədə olan nəqliyyat vasitəsini və taksini yalnız yolun hərəkət hissəsindəki nisbətən azca hündürə qaldırılmış minik meydançalarında, onlar olmadıqda isə səkidə və ya yol çiyinlərində gözləməlidir (azca hündürə qaldırılmış minik meydançalarının olmadığı dayanacaq məntəqələrində nəqliyyat vasitəsinə minmək üçün yolun hərəkət hissəsinə yalnız nəqliyyat vasitəsi dayandıqdan sonra çıxmağa icazə verilir. Nəqliyyat vasitəsindən düşdükdən sonra ləngimədən yolun hərəkət hissəsini tərk etmək lazımdır);

5) hərəkətin nizamlandığı yerlərdə nizamlayıcının və ya piyada svetoforunun, o olmadıqda isə nəqliyyat svetoforunun işarəsini əsas tutmalıdır;

6) yolun hərəkət hissəsində zərurət olmadan ləngiməməli və dayanmalıdır;

7) üstün keçid hüququ olan, qırmızı və ya göy sayrışan işıq və xüsusi səs signalı ilə işarə verən nəqliyyat vasitəsi yaxınlaşdıqda yolun hərəkət hissəsini keçməməlidir (hərəkət hissəsində olanlar isə bu nəqliyyat vasitələrinə yol verməli və hərəkət hissəsini dərhal boşaltmalıdırlar);

8) dayanmış nəqliyyat vasitəsinin və ya görmə sahəsini məhdudlaşdıran başqa maneənin arxasından yolun hərəkət hissəsinə çıxmadan əvvəl yaxınlaşan nəqliyyat vasitəsinin olmadığını yəqin etməlidir;

9) görünmə zonasında keçid və ya yolayırıcı olmadıqda, ayırıcı zolaq olmayan və sədd çəkilməyən, hər iki tərəfdən yaxşı görünən sahələrdə hərəkət hissəsinin kənarına nisbətən yolu düzbucaq altında keçməlidir;

10) sutkanın qaranlıq vaxtı yolun işıqlanmayan hissələrində yalnız görünüş dairəsində nəqliyyat vasitəsi olmadıqda keçməlidir.

II. Piyada nizamlanmayan piyada keçidlərində yolun hərəkət hissəsinə yalnız yaxınlaşmaqda olan nəqliyyat vasitələrindək məsafəni, onların sürətini qiymətləndirdikdən və yolu keçməyin onlar üçün təhlükəsiz olacağını yəqin etdikdən sonra çıxa bilər.

III. Keçidi başa çatdıra bilməmiş piyadalar nəqliyyat vasitələrinin əks istiqamətli hərəkətlərini ayıran xəttin üstündə dayanıb gözləməlidirlər. Piyadalar yalnız hərəkətin təhlükəsizliyinə əmin olduqdan sonra və svetoforun (nizamlayıcının) signalını nəzərə almaqla yolu keçməyə davam edə bilərlər.

IV. Mütəşəkkil piyada dəstələrinə yalnız nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti istiqamətində, yolun hərəkət hissəsinin sağ tərəfi ilə, bir sırada dörd nəfərdən çox olmayan dəstə ilə getməyə icazə verilir. Dəstənin qabağında və arxasında – sol tərəfdə müşayiətçilər olmalıdırlar, onlar əllərində qırmızı bayraqcılar, sutkanın qaranlıq vaxtında və məhdudiyyətli görünmə şəraitində isə yandırılmış fənlər: qabaqda – ağ, arxada – qırmızı işıq fənəri tutmalıdırlar.

V. Uşaqları dəstə halında yalnız sutkanın işıqlı vaxtı və böyüklərin müşayiəti ilə ancaq səki ilə, piyada yolu ilə, bunlar olmadıqda isə yol çiyini ilə aparmağa icazə verilir.

2. TƏHLÜKƏSİZLİYİMİZƏ LAQEYD QALMAYAQ

Siz artıq 9-cu sinif şagirdisiniz. Əksəriyyətiniz sərbəst şəkildə məktəbə, mağazaya gedir, ictimai nəqliyyatdan istifadə edirsiniz. Gündəlik həyatda sevindirici hadisələrlə yanaşı, təəssüf ki, müxtəlif xoşagəlməz hallarla, təhlükəli vəziyyətlərlə də qarşılaşa bilərsiniz.

Sizcə, bu təhlükələr nədən ibarətdir?

Təhlükəsizliyimizi necə təmin edə bilərik?

Çox vaxt valideynlər övladlarını müəyyən təhlükələrdən qorumaq məqsədilə onların həyatda çıxmalarına icazə vermirlər. Sizcə, bununla uşağı hansısa bir təhlükədən qorumaq mümkündürmü? Çox vaxt ehtiyatsızlıq və diqqətsizlik: ütünü şəbəkədən ayırmamaq, giriş qapısını bağlamamaq, hündür yerdə iş görmək, su kranını bağlamamaq, evə tanımadığın insanı buraxmaq, iti və kəsici alətlərdən istifadə, dərmanlar və vaxtı keçmiş qidalar, məişətdə istifadə olunan kimyəvi maddələr və s. həyati təhlükəyə səbəb ola bilər.

Gündəlik həyatımıza rəng qatmaq üçün vaxtaşırı əyləncə, ticarət və istirahət mərkəzlərinə, parklara, çimərliklərə, kinoya, teatra və muzeylərə üz tuturuq. Bu kimi ictimai yerlərdə nə qədər əylənsək və nə qədər də zövq alsaq, təhlükələrlə qarşılaşmayacağımıza əmin ola bilmərik. Bəzən əyləncə mərkəzlərindəki attraksionlar və parklardakı yelləncəklər də uşaqların həyatı üçün təhlükə yarada bilər.

Tikinti işləri aparılan ərazilərdə daha diqqətli olmaq və küçələrdə rastlaşdığımız sahibsiz ev heyvanları ilə də ehtiyatlı davranmaq vacibdir. İtlər “insanın dostu” hesab edilsə də, yad adam üçün onlar olduqca təhlükəlidir. Respublikanın mərkəzi şəhərlərində, qəsəbələrdə, kəndlərdə, parklarda, əyləncə yerlərində, dəniz kə-

narında, yollarda, küçələrdə kifayət qədər sahibsiz itlərə rast gəlmək olar. Əksər hallarda bu heyvanlara tək-tək deyil, sürü halında təsadüf edilir. Heyvanlar virusların ən başlıca daşıyıcıları olduğundan küçədəki sahibsiz itlər yerli sakinlərin həyatı üçün olduqca böyük təhlükədir. Peyvənd olunmayan bu heyvanların dişlədiyi insanların aqibəti çox vaxt ölümlə nəticələnir.

Alimlər hesab edirlər ki, ev heyvanlarının quduzluq xəstəliyinə yoluxması ehtimalı həmişə var. Bu halda xəstə ev heyvanı sahibini belə dişləyə bilər. Bəzən sahibləri itləri ictimai yerlərdə gəzdirərkən kəmərdən, ağızlıqdan istifadə etmirlər. Bütün bunlar da ətrafdakılar üçün təhlükə yaradır.

Özünü və ətrafındakı insanları təhlükədən qorumaq üçün əsas xilasətmə qaydalarını və ya təhlükəsizlik qaydalarını bilmək lazımdır. Elə bu məqsədlə də yoldaşlarınızla qruplarda birləşib araşdırma aparın və aşağıdakı mövzularda təqdimat hazırlayın:

1. Məişətdə baş verə biləcək təhlükələr hansılardır? Bu zaman hansı təhlükəsizlik qaydalarına əməl olunmalıdır?

4. Yollarda təhlükə və təhlükəsizlik.

2. Küçədə təhlükə və təhlükəsizlik.

5. Evdə saxlanılan ev heyvanları insanlar üçün nə kimi təhlükələr törədə bilər? Bu zaman hansı təhlükəsizlik qaydalarına əməl olunmalıdır?

3. İtlərin hücumuna məruz qaldıqda, nə etməli?

6. Şəkildə verilmiş qidalar orqanizm üçün nə dərəcədə təhlükəli ola bilər? Hansı təhlükəsizlik qaydalarına əməl etmək vacibdir?

7. Şəhər və kənd şəraitində təhlükə və təhlükəsizlik.

Ətraf mühitə laqeyd yanaşmamaq, sağlam həyat tərzini keçirmək, hər hansı bir qəzaya səbəb olacaq addımları atmamaq, mədəni davranış qaydalarına əməl etmək cəmiyyətin sağlam və rifah halında yaşamasına səbəb olur.

3. SAĞLAM AİLƏ SAĞLAM GƏLƏCƏYİN TƏMİNATIDIR

Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi, Fövqəladə Hallar Nazirliyi, Təhsil Nazirliyi, Gənclər və İdman Nazirliyi, Səhiyyə Nazirliyi, Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən gənclər arasında təhlükəsizlik, sağlamlıq, ailə dəyərlərinin qorunub saxlanması, uşaq və yeniyetmələrin milli-mənəvi ruhda tərbiyə edilməsi, onlara sağlam həyat tərzinin aşılması istiqamətində müxtəlif maarifləndirmə tədbirləri həyata keçirilir.

Sağlam həyat təzi ifadəsinin bir neçə məsələni özündə birləşdirdiyini bilirsiniz. Bunları xatırlayın. Sizcə, sağlam ailənin qurulmasında sağlam həyat tərzinin nə kimi əhəmiyyəti vardır?

Sağlam nəsil yetişdirmək, sağlam gələcəyi təmin etmək bu gün aktual məsələlərdəndir. Sağlam gəncliyin əsası isə məhz sağlam ailələrdə qoyulur. Ailə cəmiyyətin ən vacib dayacağıdır. Başəri xüsusiyyətləri, dəyərləri, mədəni və estetik meyarları özündə cəmləşdirən, sağlam həyat təzi keçirən, normal psixoloji mühitə malik sağlam ailə sağlam cəmiyyətdən xəbər verir.

Sağlam ailənin qurulmasına bir sıra amillər mənfi təsir göstərir. Bu amillərə zərərli vərdislərə aludəçilik, psixi xəstəliklər, ailə zorakılığı, cinsi yolla yoluxan xəstəliklər, cinslər arasında anlaşılmazlıq, qan qohumları arasında nikah, erkən nikah, nikaha daxil olan şəxslərin tibbi müayinədən yayınma hallarını misal göstərmək mümkündür.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2014-cü il 17 dekabr tarixli fərmanına əsasən, nikaha daxil olmaq istəyən şəxslər icbari tibbi müayinədən keçməlidirlər.

Bilirsiniz ki, insanlarda normal və patoloji əlamətlər irsən keçir. Qan qohumları arasında bağlanan nikah nəticəsində dünyaya gələcək körpələrdə anadangəlmə eybəcərlik və bir sıra irsi xəstəliklərin əmələ gəlməsi riskləri yüksəkdir. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, bu, sinir sisteminin, eşitmə qabiliyyətinin pozulması; dəri xəstəlikləri; dayaq-hərəkət aparatının pozulması; qan xəstəlikləri (talassemiya, hemofiliya və s.); əqli və fiziki inkişafda çatışmazlıqlar; qan-damar sisteminin xəstəliyi (hipertoniya), qısbarmaqlılıq, çoxbarmaqlılıq, rəng korluğu (daltonizm) kimi fəsadlara səbəb ola bilər. Qan qohumları olmayan insanların uşaqlarında patologiyaya məruz qalmış genlərin “görüşməsi” ehtimalı nisbətən azdır.

**Talassemiya
mərkəzi**

Talassemiya və hemofiliya irsi qan xəstəlikləridir. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, bu xəstəliklərin aradan qaldırılmasının əsas yolu qohum nikahların qarşısının alınmasıdır.

Gələcəyin daha sağlam və xoşbəxt ailəsinin qurulmasında evlilikdən əvvəl aparılacaq icbari tibbi müayinə olduqca əhə-

miyyətli. Həkim və mütəxəssislər hesab edirlər ki, icbari tibbi müayinə daha çox qan qohumluğu olan şəxslər üçün vacibdir. Bu müayinə gəncləri gözlənilən təhlükədən qorumaq üçün aparılır.

Yoluxucu xəstəliklər, sinir sistemi pozğunluqları, oturaq həyat tərz, kompüterdən hədsiz istifadə, gigiyena qaydalarına əməl etməmək, narkotik vasitələrə aludəçiliyin sağlam ailənin qurulmasına təsiri barədə məlumat toplayıb yoldaşlarınızla müzakirə edin.

Zərərli vərdislərə aludəçilik həm ailə, həm də cəmiyyət üçün təhlükəlidir.

Spirтли içkiyə aludəçiliyin ailələrdə münaqişələrə, boşanmalara gətirib çıxarması heç də gizli deyil. Bir ailədə spirtli içkiyə aludə olan hər hansı bir valideyn digər ailə üzvlərinin emosional vəziyyətinə mənfi təsir göstərir. İş qabiliyyətinin azalmasına, eyni zamanda beyinin düşünmə və qərarvermə funksiyalarının zəifləməsinə səbəb olur. Qadınların spirtli içkiyə aludəçiliyi isə yenidən dünyaya gəlmiş körpəyə bir çox cəhətdən mənfi təsir göstərməklə yanaşı, çox hallarda körpənin dünyaya ölü halda gəlməsinə səbəb olur.

Zərərli vərdislərə aludəçiliyin sağlam ailənin qurulmasına nə kimi təsiri vardır?

1. Sonsuzluğa səbəb olan amillər hansılardır? Bunun sağlam həyat tərzilə nə kimi əlaqəsi vardır? Bununla bağlı kiçik araşdırma aparıb dəftərinizə yazın.
2. Ailədə əks-cinslər arasındakı qarşılıqlı münasibətlər necə olmalıdır? Bunun sağlam ailənin formalaşmasında nə kimi rolu vardır? Araşdırın.
3. Azərbaycanda narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinə və narkomanlığa qarşı dövlət tərəfindən hansı tədbirlər həyata keçirilir? Bu barədə məlumat toplayın.

4. FÖVQƏLADƏ HALLARIN NƏTİCƏLƏRİNİN ARADAN QALDIRILMASI

2012-ci il may ayının 7-də zəlzələ nəticəsində Zaqatala, Balakən və Qax rayonlarında yaşayış evlərinə, sosial və infrastruktur obyektlərinə ciddi ziyan dəymişdir. Zəlzələnin nəticələrinin aradan qaldırılması ilə bağlı operativ qaydada qərarqah yaradılaraq, Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyinin mütəxəssisləri tərəfindən müvafiq tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Sizcə, Fövqəladə Hallar Nazirliyi bu kimi təbii fəvqəladə hadisələr zamanı nə kimi tədbirlər həyata keçirə bilər?

***Zaqatalada zəlzələ
zamanı uçmuş
məscid***

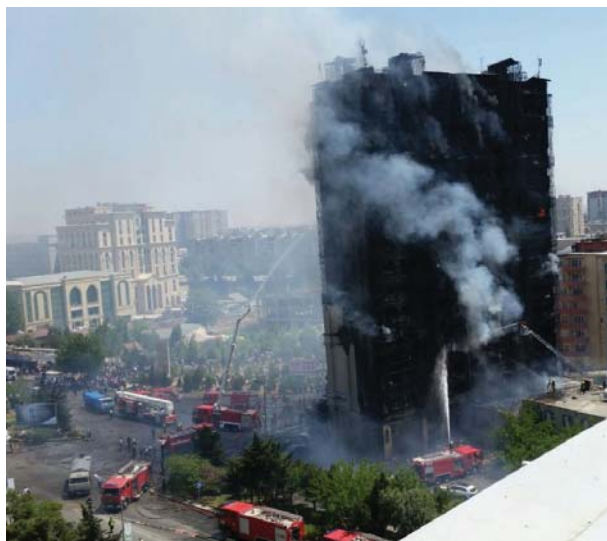
Azərbaycan Respublikasının ərazisi üçün səciyyəvi olan təbii fəlakətlərə: zəlzələ, sel, daşqın, subasma, sürüşmə, qar uçqunları ilə yanaşı, meşə və çöl yanğınları daxildir. Yalnız bunlar deyil, insan tələfatı, dağıntı, yol-nəqliyyat qəzaları, kimyəvi zəhərlənmə və radioaktiv şüalanma kimi hadisələrin başvermə ehtimalı da danılmazdır. Otlaq, kol-kos sahələrində, meşə massivlərində yay aylarında havaların isti və quraq keçməsi nəticəsində müxtəlif miqyaslı yanğınlar baş verir. Yanğınların milli sərvətimiz olan meşələrə, flora və faunaya, dövlət büdcəsinə vurduğu ziyanı, ən əsası isə insan həyatı üçün yaratdığı riski nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyi tərəfindən müxtəlif tədbirlər həyata keçirilir.

Eyni zamanda su hövzələrində, çimərliklərdə insanların təhlükəsizlik qaydalarına əməl etməməsi müxtəlif xoşagəlməz hadisələrlə və insan tələfatı ilə nəticələnə bilər. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, bu kimi halların baş verməsində əsas səbəb insanların ehtiyatsızlığıdır.

LAYİHƏ: FÖVQƏLADƏ HALLARIN NƏTİCƏLƏRİNİN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

Fövqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılması ilə bağlı layihənin hazırlanması üçün sizə təqdim olunan mövzular əsasında araşdırma aparın. Bu layihə qısamüddətliyədir.

1. Təbii fəvqəladə hallar zamanı ətrafdakılara və özünə yardım.
2. Yanğın və nəqliyyat qəzaları zamanı görülməli tədbirlər.
3. Terror xarakterli fəvqəladə hallar zamanı görülməli tədbirlər.
4. Məişətdə baş verən qəzalar zamanı yardım.
5. Radioaktiv çirklənmə zamanı əhəlinin hərəkət qaydaları.

Layihənin icra planı:

1. Sizə təqdim olunmuş mövzulardan birini seçin. Seçiminizi müəlliminizlə müzakirə edin.
2. Fərdi, yaxud qrupla işləyəcəyinizə qərar verin.
3. Layihənin mərhələlərini və icrasına ayrılan vaxtı dəqiqləşdirin.
4. Layihənin təqdim olunma formasını müəyyənləşdirin (Microsoft PowerPoint, Microsoft Word, model və s.).
5. Seçdiyiniz mövzunu digər fənn müəllimləri və valideynlərlə də müzakirə edin.
6. Mövzu ilə bağlı məlumat toplayın. Məlumatı müxtəlif mənbələrdən (dərslərdəki materialdan, jurnal və internetdən) əldə edə bilərsiniz.

5. MÜASİR DÖVRÜN QLOBAL EKOLOJİ PROBLEMLƏRİ

Ətraf mühitin qorunması insanları narahat edən ən başlıca problemlərdən biridir. Qədim mənbələrdən məlumdur ki, hələ eramızdan 5-6 əsr öncə Misirdə mis əridən zaman havanı kərlədiklərinə, açıq suları çirkəndirdiklərinə görə 6 nəfər misgərə qarşı xüsusi cəza tədbirləri nəzərdə tutulmuşdu. Bizim eranın XII və XIII yüzilliklərində Fransada Sena çayına çirkli su axıdan emalatxana ləğv edilmiş, günahkarlar cəzalandırılmışdı.

Sizcə, bu problemlər müasir dövrdə global ekoloji problemlər hesab oluna bilərmi? Nə üçün? Qlobal ekoloji problemlərin həlli ilə bağlı müasir dövrdə hansı tədbirlər həyata keçirilir?

1920-ci ildə Amerikada "Ekologiya" jurnalı nəşr olunmağa başlamışdır. Həmin jurnal dünyada bu sahədə ən populyar jurnallardan biridir.

▼ Sabirabad rayonunda sel

Bəşər sivilizasiyasının müxtəlif mərhələlərində zəlzələ, vulkan, daşqınlar, quraqlıq, yanğınlar, torpaq sürüşmələri kimi dəhşətli ekoloji fəlakətlər, onillik, hətta yüzillik müharibələr,

epidemiya (vərəm, taun və s. xəstəliklər), aclıq və s. kimi çox mürəkkəb problemlərdən insanlar əziyyət çəkmişlər. Müasir dövrün əsas problemləri içərisində mühüm olanlardan biri məhz ekoloji problemdir.

Milli ekoloji problemlər regional, regional ekoloji problemlər isə qlobal ekoloji problemlərə çevrilir. Bu fikri necə izah edə bilərsiniz? Fikrinizi nümunələr gətirməklə əsaslandırın.

Sizə bəllidir ki, beynəlxalq ekoloji problemlər ikitərəfli və çoxtərəfli sazişlər, konvensiyalar əsasında tənzimlənir. Bir neçə ölkənin maraq dairəsini əhatə edən problemlərin həlli üçün son illər dünyanın aparıcı dövlətləri və dövlət başçıları bir sıra qərarlar qəbul edirlər. Alimlərin əksəriyyəti bu problemlərin həllinin konkret yollarını axtarır. Lakin müasir dövrün qlobal problemlərinin həlli ziddiyyətli prosesdir. Belə ki həmin problemlər getdikcə kəskinləşir. Qlobal problemlərin həlli isə yalnız beynəlxalq əməkdaşlıq nəticəsində mümkündür.

XXI əsrin təcili həllini gözləyən qlobal ekoloji problemləri sırasında havanın çirklənməsi, ozon qatının nazikləşməsi, turşulu yağışların yağması, torpaqların şoranlaşması, sənaye

tullantılarının ətraf mühiti korlaması, biomüxtəlifliyin, içməli su ehtiyatlarının getdikcə azalması, qlobal istiləşmə, iqlim dəyişikliyi, meşə massivlərinin azalması və digər məsələlər ən öndə durur.

“İnsanlığı məhv etmək istəyirsinizsə, ağaclardan başlayın”.

Çarles Bukovski

Dünyada yaşıllıqların azalması, avtomobillərin, zavodların tüstüsü, qazanxanalar və s. atmosferdə oksigen ehtiyatının azalmasına, karbon qazının çoxalmasına səbəb olmuşdur. Bildiyiniz kimi, oksigenin çatışmazlığı bitkilərdə gedən fotosintez prosesinin hesabına tarazlaşır. Dünya dövlətləri tərəfindən də bu istiqamətdə müəyyən işlər görülür.

Yerdə həyatın əmələ gəlməsində atmosferin formalaşması və Yer in istilik balansının saxlanılması mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Atmosferin müxtəlif qazların qarışığından ibarət olduğunu bilirsiniz. Bu qazların nisbəti haqqında öyrəndiklərinizi yada salın.

Azot – ?

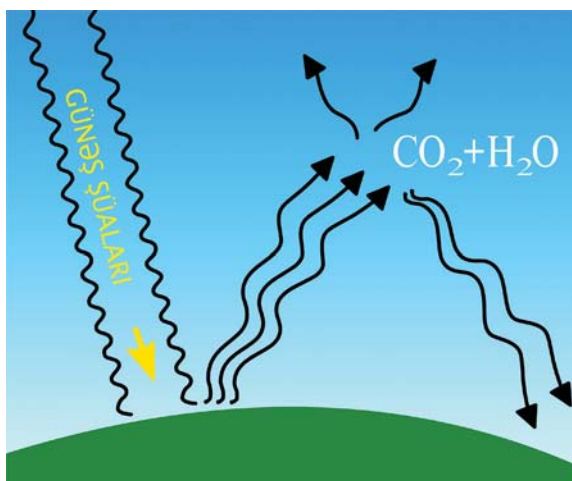
Oksigen – ?

Karbon qazı – ?

Təsirsiz qazlar – ?

İstixana effekti atmosferdə su buxarı və bir sıra qazların: karbon qazı, dəm qazı, metan, azot oksidləri və kükürd oksidlərinin miqdarının artması ilə əlaqədardır. İstixana qazları adlandırılan bu qazlar atmosferdə yayılaraq Yer in ətrafında istixana tavanını xatırladan örtük əmələ gətirir. Nəticədə atmosfer Günəşdən gələn istiliyi Yerə buraxır, Yerdən kosmosa yönələn enerjinin – istiliyin qarşısını alır və beləliklə də, bu örtük istixana effektinin yaranmasına səbəb olur.

Qlobal ekoloji problemlərdən biri də **torpağın çirklənməsidir**. Torpaq məişət tullantılarının, neft məhsullarının və digər amillərin hesabına çirklənir. İqtisadiyyatın inkişafı bir sıra problemləri (*sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat* və s.) həll edərkən yenilərini yaradır. Torpağın çirklənməsinin əsas səbəbləri ağır metallar (*qurğuşun, cıvə, kadmium, tallium, bismut, qalay*), neft tullantıları və pestisidlərdir. Bu maddələr bitkilər tərəfindən mənimsənilir,

suya qarışır və insan orqanizminə təsir edir. İnsan orqanizmində bu kimi maddələrin illərlə toplanması müxtəlif xəstəliklərə gətirib çıxarır.

Yoldaşlarınızla birlikdə araşdırma aparın və aşağıdakı mövzular üzrə təqdimat hazırlayın:

- 1. Atmosferin çirklənməsi insanlarda ürək-damar, tənəffüs yolları xəstəliklərinə səbəb olmaqla yanaşı, təbii ekosistemlərin məhvinə səbəb olur. Atmosferi çirkləndirən amillər təbii və antropogen olmaqla iki qrupa bölünür. Bu amillər hansılardır? Atmosferin çirklənməsinin qarşısının alınması məqsədilə nə kimi tədbirlər görülməlidir? Əlavə mənbələrdən də istifadə etməklə bu barədə təqdimat hazırlayın.*
- 2. Torpağın çirklənməsi global ekoloji problemlərdəndir. Bu problemin aradan qaldırılmasına dair görülmən tədbirlər haqqında (dünya səviyyəsində, eyni zamanda respublikamızda) təqdimat hazırlayın.*
- 3. İstixana effektinin aradan qaldırılması yolları hansılardır? Əlavə mənbələrdən də istifadə etməklə bu barədə təqdimat hazırlayın.*

LAYİHƏ:

QLOBAL EKOLOJİ PROBLEMLƏRİN HƏLLİ

Qlobal ekoloji problemlərin həllinə dair layihənin hazırlanması məqsədilə sizə təqdim olunmuş mövzular əsasında araşdırma aparın.

- 1. Tullantıların ikinci həyatı.*
- 2. Qlobal ekoloji problemlərin həlli yolunda maarifləndirmə.*
- 3. Qlobal ekoloji problemlərə yol açan faktorlar və onların aradan qaldırılması yolları.*
- 4. Atmosferə antropogen təsir.*
- 5. İnsanın bioloji aləmə təsiri.*
- 6. Torpağa antropogen təsir və onun qarşısının alınma yolları.*

II TƏDRİS VAHİDİ

Cəmiyyət və onun rifahı

- İnsan sosial proseslərdə
- Vətəndaş cəmiyyəti
- Vətəndaş cəmiyyətində demokratik prinsiplər
- İnsan hüquqları
- Hüququmuz beynəlxalq səviyyədə qorunur
- İqtisadi səmərəlilik rifahımızdır

1. İNSAN SOSIAL PROSESLƏRDƏ

*Cəmiyyətdə insanlar bir-biri ilə sıx bağlı olub qarşılıqlı münasibətlərə malikdirlər. İnsanları bir-birinə bağlayan bütün tellər, o cümlədən şəxsi münasibətlər sosial münasibətləri (ailə, əmək, mədəni, siyasi, iqtisadi və s.) özündə ehtiva edir. Bizim, adətən, hadisə, təzahür, dəyişiklik adlandırdığımız münasibətlərin qanunauyğun şəkildə baş verməsi **sosial proseslər** adlanır. Sosial münasibətlərin mərkəzində insan və onun fəaliyyəti dayanır.*

İnsanın sosial proseslərdəki iştirakını dəyərləndirərkən belə bir sual meydana çıxır: həqiqətənmə, cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər təsadüfi deyil? İnsan bu proseslərin gedişinə nə dərəcədə təsir edə bilər?

Məlumdur ki, hər bir fərdin tələbatı və mənafevi vardır. Onları ödəmək üçün insanlar bir-biri ilə münasibətlər qurur, sosial təcrübəyə yiyələnir, müxtəlif qruplara daxil olur, başqalarını öyrənir və öz kimliyini müəyyənləşdirirlər. Bu zaman insan təkcə özünü deyil, başqalarını da dəyişdirə bilər. Fərdin sosial proseslərdə rolu onun sosial statusunu (insanın cəmiyyətdəki mövqeyini) müəyyənləşdirir.

İnsanın sosial proseslərdəki roluna aid tarixi faktlara istinad etməklə nümunələr göstərin.

Cəmiyyətin inkişafının müəyyən mərhələlərində insanın sosial statusu da daim dəyişmişdir. Məsələn, insanlar yaşına, cinsinə, maddi təminatına, siyasi mövqeyinə, vəzifəsinə, biliyinə, ünsiyyət dairəsinə görə fərqli sosial statuslara malikdirlər. Sosial statusun xarakterinə görə müxtəlif qruplarda: quldarlar, feodallar, kəndlilər, fəhlələr, ziyalılar və s. qruplarda birləşən insanların sosial statusu dəyişdikcə sosial rolu da dəyişmişdir.

Alimlər sosial proseslərdə insanın rolu haqqında müxtəlif təzadlı fikirlər irəli sürmüşlər. Bu fikirlər mahiyyətinə görə iki qrupa bölünür. *Birinci qrup* belə düşünür ki, ictimai həyatın bütün hadisələri mənəviyyatdan asılıdır. Görkəmli şəxsiyyətlərin, qəhrəmanların, alimlərin, ixtiraçıların, mütləq və ilahi ideyanın, iradənin təsiri ilə dəyişmişdir. Belə ki sosial proseslərdə insanın fəaliyyəti deyil, ona olan münasibət başlıca rol oynayır. İnsan fəaliyyəti, adətən, mənəvi sahə ilə məhdudlaşır. Bu zaman zəruri dəyişikliklər cəmiyyətin mənəvi keyfiyyətlərinin dəyişməsindən asılı olur. Bu mənada insanın sosial münasibətləri cəmiyyətin mədəni münasibətləri ilə şərtlənir.

Bu cür yaşasmaya malik olan alimlər düşünürlər ki, mənəvi sahə insanların sosial proseslərdəki iştirakını böyük mədəniyyətlərin yaranmasına qədər inkişaf etdirə bilər. Məsələn, kiçik bir nəsil böyük bir imperiyaya, tayfa isə sivilizasiyaya qədər böyüyə bilər. Bu yaşayışın ardıcılıqları *idealistlər** adlanırlar. Onların fikrincə, cəmiyyətdə baş verənlər insandan deyil, onun ideyasından asılıdır. Ona görə də cəmiyyət və onun inkişafı dərkedilməzdir və çoxlu sayda təsadüflərdən ibarətdir.

*İdealist –
həqiqəti ideallaş-
dıran xəyalpərəst*

Həyatda hansı təsadüflərlə qarşılaşmısınız? İnsanın həyatında bu kimi təsadüflərin rolu nədən ibarətdir? Bu barədə fikirlərinizi yoldaşlarınızla müzakirə edin.

Bütün səmavi dinlərdə bildirilir ki, hər şey, o cümlədən insan da Allah tərəfindən yaradılıb. Müxtəlif dini baxışlara görə, insanın sosial proseslərdəki imkanları Allah tərəfindən müəyyənləşdirilib.

“Sosial proseslərin mərkəzində insanın iqtisadi fəaliyyəti dayanır” fikrini əsaslandırın.

İkinci qrup alimlər isə idealistlərdən fərqli olaraq, belə düşünürlər ki, cəmiyyət və onun inkişafı dərk ediləndir. Belə ki cəmiyyətdə öz xüsusiyyətləri ilə seçilən, insanın iradəsindən asılı olmayan hadisələr baş verir. Bu qanunauyğunluqların mərkəzində insanlar və onların müəyyən bir məqsədə çatmaq üçün əzmkar fəaliyyəti, məqsəd və cəhdləri dayanır. Bu nöqteyi-nəzərə görə, cəmiyyətdə baş verən hadisələr təsadüfi deyil, hər birinin arxasında insanın fəaliyyəti ilə bağlı olan zərurət dayanır. İnsanın sosial proseslərdə yaxından iştirakını sübut etməyə çalışan alimlər *materialistlər* adlanırlar.

Bu alimlərin fikrincə, insanın mənəviyyəti, iradəsi, baxışları, adətləri ictimai istehsaldan asılıdır. Bir tərəfdən insan təbiəti dəyişdirir, digər tərəfdən isə insanın öz təbiəti dəyişir. Demək, sosial proseslərin mərkəzində insanın iqtisadi fəaliyyəti dayanır.

*İdealistlərlə
materialistlərin
mövqelərini
müqayisə edib
fikirlərinizi
ümumiləşdirin.*

Əmək fəaliyyəti olmadan cəmiyyət nə yarana, nə də mövcud ola bilər. Həyat üçün zəruri olan maddi nemətlərin istehsalını, insanlar arasındakı sosial münasibətləri də cəmiyyət təşkil edir.

Hər hansı bir peşə nümayəndəsini seçin və əmək fəaliyyətinə əsasən onda formalaşan mənəvi keyfiyyətləri sadalayın.

Məhz əmək fəaliyyəti prosesində istehsal münasibətləri və onun mədəniyyəti meydana gəlir. Məsələn, müəllimin öz fəaliyyəti dövründə qazandığı sosial-mənəvi səriştlər həm də onun şəxsi keyfiyyətlərinə təsir göstərir. O, ünsiyyətə tez girir, fikrini daha yaxşı izah edir, istiqamətləndirə bilir, insən-pərvər və humanist olur.

İnsanların sosial statusu onların əmək fəaliyyətindən çox asılı olur. Bu baxımdan insanların sosial proseslərdə yaxından iştirakı isə cəmiyyətin inkişafı ilə şərtlənir. İnsanların

şüurlu şəkildə müxtəlif məhsulları istehsal etməsi özlərindən asılı olsa da, onların arasında yaranan münasibətlər özlərindən asılı olmur. Ona görə də dünyada insanların sosial proseslərdə iştirakı da eyni deyildir. Məhz insanın sosial proseslərdəki iştirak dinamikası ölkələrin bir hissəsini iqtisadi və mədəni cəhətdən inkişaf etdirir, digərlərini isə geridə qoyur.

İqtisadi və mədəni cəhətdən inkişaf etmiş ölkələri nümunə göstərməklə onların həyat tərzı haqqında bildiklərinizi söyləyin. İnsanın sosial proseslərdə iştirakının bu dövlətlərin taleyində rolu olduğunu əsaslandırın.

İnsanın sosial proseslərdəki rolu onun şüurundan, həyatı dərk etməsindən asılıdır. Bir tərəfdən aktiv sosial fəaliyyət insanların şəxsiyyətində müəyyən izlər qoyur, digər bir tərəfdən isə insan həmin fəaliyyətdə yaxından iştirak etmək üçün özünü yetişdirir, tərbiyələndirir. Ümumi şəkildə insan sosial proseslərdə *aktiv* və *passiv* iştirak etmək imkanlarına malikdir.

Aktiv fəaliyyət zamanı insan müxtəlif sosial, siyasi, mədəni qruplara daxil olur. Dövlətin idarə olunmasında yaxından iştirak edir, öz namizədliyini irəli sürür, tərəfdarı olduğu namizədə dəstək olur. Dövlətin vətəndaş qarşısında qoyduğu öhdəlikləri fəal şəkildə yerinə yetirir və təbliğ edir.

Özünüzü məktəbin aktiv şagirdi hesab edirsinizmi? Məktəb həyatında baş verən proseslərdə hansı səviyyədə iştirak edirsiniz?

Passiv iştirak zamanı fərd sanki sosial proseslərin müşahidəçisinə çevrilir. O, cəmiyyətdə baş verən hadisələrə öz münasibətini bildirərsə də, onları fəal şəkildə müdafiə etmir, lakin ümumi seçkilərdə iştirak edir, dövlətin öhdəliklərini yerinə yetirir, orduda xidmət edir və s.

Sadalanan fəaliyyətlər əsasında insanın sosial proseslərdə passiv iştirakçı olduğunu əsaslandırın.

Son zamanlar cəmiyyətdə baş verən sürətli qloballaşma, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının imkanları insanların sosial proseslərdəki roluna böyük təsir göstərir. İnsanlar İKT-nin köməyi ilə rahat şəkildə dünyanın istənilən nöqtəsi ilə əlaqələr yarada bilir, iş birliyi qurur, əmək fəaliyyətinə daxil olur. İnformasiya cəmiyyətinin təşəkkül tapması insanların həyat tərzini, cəmiyyətdəki sosial mədəni prosesləri kökündən dəyişir və dünya sivilizasiyasının yeni mərhələsini açır.

Siz İKT vasitələrindən istifadə edirsinizmi? Hansı sosial şəbəkələrin istifadəçisisiniz? Sosial şəbəkələrdən istifadənin mənfi və müsbət tərəfləri nədən ibarətdir?

Qloballaşma göstərdi ki, fərdin sosial proseslərdəki rolu da dəyişməkdədir. İndi o nə qədər çox təcrübə əldə edir, fəaliyyət və ünsiyyət dairəsini nə qədər genişləndirirsə, öz “iştirakı”nı da bir o qədər dinamik və çoxşaxəli şəkllə salır,

sosial statusunu dəyişir. Maddi istehsalıdan bilik istehsalına keçid insanları mükəmməl təhsilə yiyələnən, müasir texnologiyalardan istifadə edən, informasiyanı toplayan, ünsiyyət qurmağı bacaran, müxtəlifliyi, rəngarəngliyi günün tələbi kimi qəbul edən şəxslərə çevirməklə onların öz sosial statusunu saxlamaq və daha da yüksəltmək imkanlarını artırır.

Qlobal problemlərin artması, təhlükəsizlik məsələləri, ekoloji problemlər, su və ərzaq çatışmazlığı, müharibələr, terrorla mübarizə və s. insanları ümumi maraqlar ətrafında birləşdirir. Bu problemlər sosial statusundan, millətindən, dinindən, irqindən, yaşadığı ölkədən asılı olmayaraq, ayrı-ayrı fərdləri birgə mübarizəyə və əməkdaşlığa cəlb edir. Ona görə də insanların sosial proseslərdə iştirakı getdikcə daha fəal xarakter almağa başlayır.

Beləliklə, cəmiyyətin sosial həyatı və insanın bu proseslərdə iştirakı qarşılıqlı şəkildə inkişaf edir. Bir tərəfdən insan öz şəxsi keyfiyyətləri və qabiliyyəti ilə sosial proseslərin aparıcı qüvvəsi kimi onu dəyişdirir, digər bir tərəfdən isə özü dəyişir.

Qlobal problemlərin artmasının səbəblərini nədə görürsünüz?

1. Sosial proseslərdə insanın roluna dair iki fərqli baxışı müqayisə edin. Oxşar və fərqli tərəfləri tapın.
2. "Sosial status" anlayışını necə başa düşürsünüz? Fikrinizi misallarla izah edin.
3. Müasir sosial şəbəkələrin insanı nə qədər və necə dəyişdirə biləcəyi barədə düşünün. Araşdırma aparın.
4. Dünyanı əhatə edən qlobal problemləri sadalayın. Hər hansı ayrıca götürülmüş bir problemin həlli yollarını müəyyənləşdirməyə çalışın.
5. İnsanın sosial proseslərdə rolunu necə dəyərləndirirsiniz?
6. Sizi əhatə edən insanların fəaliyyətini araşdırın və bu haqda esse yazın.
7. "Qlobal problemlərin həlli yolları" adlı təqdimat hazırlayın.
8. İKT-dən istifadənin müsbət və mənfi tərəflərinə aid müqayisəli sxem-cədvəl tərtib edin.

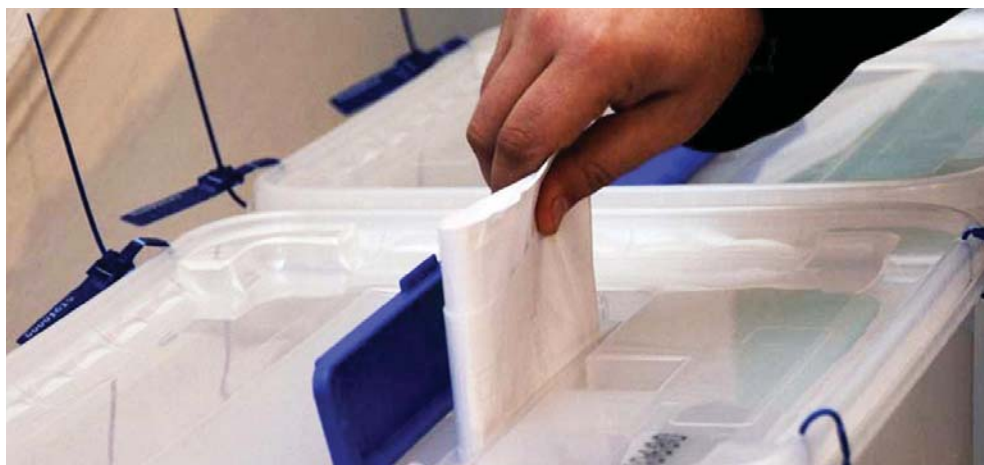
2. VƏTƏNDAŞ CƏMİYYƏTİ

Bu gün demokratik dəyərlərin qorunduğu və təbliğ olunduğu bir dövrdə yaşayırıq. Demokratiya insan azadlıqlarının və bərabərliyinin qəbul edilməsini əsas tutaraq xalqın rolunu əvəzolunmaz prinsiplər kimi nəzərdə tutur. Demokratik prinsiplərin reallaşması öz vətəndaşları ilə ümumi ictimai razılığa gələn, onların rifahına xidmət edən sabit sosial-iqtisadi və mədəni inkişafa malik dövlətlərdə mümkündür. Müasir dövrdə demokratik prinsiplərə əlavə olunan dəyərlərdən biri də vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasıdır.

Vətəndaş cəmiyyəti nədir? Bu cəmiyyətin mahiyyəti nədən ibarətdir?

“Vətəndaş cəmiyyəti” anlayışının ilk dəfə nə vaxt yaranmış olduğunu demək çətinidir. Antik dövrdən başlayaraq, bu anlayış əsərlərdə müxtəlif şərhələrlə verilmişdir. Bu gün vətəndaş cəmiyyəti dedikdə, inkişaf etmiş iqtisadi, mədəni, hüquqi və siyasi münasibətlərin mövcud olduğu cəmiyyət, yüksək sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni və mənəvi statusa malik vətəndaşların cəmiyyəti başa düşülür.

Bəzən dövlət idarəetməsini vətəndaş cəmiyyəti ilə eyniləşdirirlər. Lakin onlar arasında fərqlər vardır. Belə ki dövlət xüsusi idarəetmə formasıdır. Vətəndaş cəmiyyəti dedikdə, insanların könüllü şəkildə yaratdığı, cəmiyyətin ümumi maraqlarına və ədalətin bərqərar olmasına xidmət edən müstəqil qurumlar tərəfindən təşkilatlanma başa düşülür.

Elmi ədəbiyyatda qeyd edilir ki, vətəndaş cəmiyyəti insanların sosial, siyasi və mədəni cəhətdən özünü ifadə etmək, müdafiə etmək və sosial strukturların idarə olunması sahəsidir. Bu mənada, vətəndaş cəmiyyətini mülki idarəetmə də adlandırmaq olar.

Mülki idarəetmə anlayışını izah edin. Nə üçün vətəndaş cəmiyyətini mülki idarəetmə adlandırmaq olar?

Vətəndaş cəmiyyəti cəmiyyətin ümumi maraqlarını ifadə edən insanlar və sosial qruplar tərəfindən formalaşır. Müxtəlif xeyriyyə cəmiyyətləri, qeyri-hökumət təşkilatları, maliyyə fondları, kollektivlər, dini qurumlar, müstəqil kütləvi informasiya vasitələri, müstəqil həmkarlar təşkilatları, idman klubları, assosiasiyalar bu cəmiyyətin fəal üzvləridir. Dünyada tanınmış təşkilatlardan biri də Heydər Əliyev Fondudur.

Fondun əsas məqsədi yerli və xarici ölkələrin fondları, QHT-ləri (qeyri-hökumət təşkilatları), eləcə də ictimai təş-

**Heydər Əliyev
Fondunun loqosu**

kilatlarla əməkdaşlığı genişləndirməkdir. Bu təşkilatlarla birgə layihələr həyata keçirən Heydər Əliyev Fondu insanların yaradıcı potensialının, bilik və bacarıqlarının, qabiliyyətlərinin aşkarlanmasında və inkişaf etdirilməsində qayğısını əsirgəmir. 2004-cü ildən fəaliyyətə başlamış Heydər Əliyev Fondu Azərbaycan mədəniyyətinin geniş təbliği, sağlam mənəvi dəyərlərin qorunması, ölkəmizin beynəlxalq nüfuzunun artması ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi, respublika və xarici dövlətlərin təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlıq sahəsində xüsusi rolu ilə fərqlənir. Fond elm, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, idman, ekologiya və digər sosial sahələrdə Azərbaycanın mədəni irsinin qorunması və xarici ölkələrdə dəstəklənməsində genişmiqyaslı layihələr həyata keçirərək dəyərli töhfələr verir.

Totalitarizm – tam, bütöv; məna “hər şeyi əhatə etmək” deməkdir. İctimai həyatın bütün sahələrinin sərt dövlət nəzarətinə tabe edilməsi.

Vətəndaş cəmiyyəti açıq, demokratik, müstəqil inkişaf edən cəmiyyətdir. O, insanların sosial, iqtisadi, dini, əxlaqi, mədəni maraqlarının formalaşdığı, reallaşdığı və müdafiə edildiyi sosial əlaqələr sistemidir. Burada insan, vətəndaş, şəxsiyyət əsas yer tutur. Vətəndaş cəmiyyəti insanların siyasi mövqeyindən daha çox iqtisadi və şəxsi həyat fəaliyyəti ilə müəyyənləşir. Ona görə də vətəndaş cəmiyyəti sosial, mədəni və dini düşmənçiliyə, totalitarizmə, insanlara qarşı zorakılığa etiraz edir. Bu cəmiyyət əxlaq və humanizm prinsiplərinə, qanunlara hörmət edir, dövlətlə sıx qarşılıqlı əlaqədə olur. Buna görə də demokratik prinsiplərin reallaşması vətəndaş cəmiyyətinin əsaslarından biri hesab olunur.*

Demokratik prinsiplərin reallaşmasında vətəndaş cəmiyyətinin rolunun olduğunu faktlarla əsaslandırın.

Dövlət vətəndaş cəmiyyətinin başlıca təminatçısıdır. Dövlətin işi qanunvericilik, xarici siyasət, büdcə, rabitə, nəqliyyat və s. sahələrdə vətəndaşların hüquqlarını müdafiə etməkdir. Başqa sözlə, dövlət cəmiyyətin keşikçisi, onun inamlı müda-

fiəçisi kimi çıxış etməlidir. Vətəndaş cəmiyyətinin başlıca prinsipi “cəmiyyət dövlət üçün yox, dövlət cəmiyyət üçün” şüarına əsaslanır.

Nə üçün demokratiya vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında əsas prinsiplərdən biri hesab olunur? Fikirlərinizi əsaslandırın.

Vətəndaş cəmiyyəti cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafının istiqamətlərinin müəyyən edilməsinə, vətəndaşların sosial faydalı fəaliyyətlərinin stimullaşdırılmasına istiqamətlənir. Onların hüquqlarının, mülkiyyətlərinin, şərəf və ləyaqətlərinin qorunmasına, cəmiyyətin bütün sferalarının demokratikləşdirilməsinə, sərhədlərin qorunması və daxili qayda-qanunların həllinə çalışır. Bu cəmiyyət, hər şeydən əvvəl, vətəndaşların maraqlarını, tələbatlarını, azadlığını, istəklərini birləşdirir və onları ifadə edir.

Vətəndaş cəmiyyətinin öz meyarları vardır. O, cəmiyyətin inkişafında daha yüksək mərhələ olub insanların qeyri-siyasi tələbatından irəli gəlir. Buna görə də vətəndaş cəmiyyəti yüksək sosial və siyasi mədəniyyətə, aktiv vətəndaş mövqeyinə malik fərdlərdən ibarət olub, əsl demokratiyanı özündə əks etdirir. Ona görə də vətəndaş cəmiyyəti bu gün demokratiya, insan hüquqlarının və vətəndaş azadlıqlarının təminatı ilə ifadə olunan sosial idarəetmənin üsullarından ən mükəmməli hesab edilir.

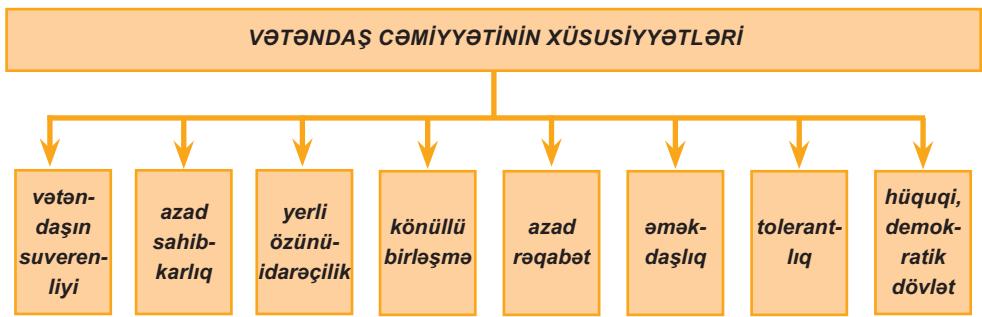
Nə üçün vətəndaş cəmiyyəti sosial idarəetmənin üsullarından ən mükəmməli hesab edilir? Bu fikri sübut etmək üçün faktlara istinad edin.

Vətəndaş cəmiyyətinin əsas subyekti insan və dəyərlər sistemidir. Bu cəmiyyətin əsas məqsədi dövlətin məqsədləri ilə üst-üstə düşür. Başqa sözlə, şəxsiyyətin tələbatlarını ödəmək, mənafeyini və hüquqlarını qorumaq dövlətlə mülki hakimiyyəti bir-birinə yaxınlaşdıran başlıca amillərdir. Vətəndaş cəmiyyətində dövlətdən fərqli olaraq, tabeçilik əlaqələri deyil, azad və bərabərhüquqlu insanların əməkdaşlıq və sağlam rəqabət münasibətləri üstünlük təşkil edir.

Nə üçün dövlət vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında maraqlı olmalıdır?

Vətəndaş cəmiyyəti həm də siyasi rejimin sabitliyinin əsası olub dövlət hakimiyyətinin təməlidir. Onun zəifləməsi cəmiyyətin mövcudluğuna xələl gətirir. Müasir dövrdə vətəndaş cəmiyyətinin dəstəklənməsi həm də dövlət hakimiyyətinin ənənəvi təsisatlara arxalanması, xalqın milli və mənəvi dəyərlərinin qorunması deməkdir. Cəmiyyətin sosial, mədəni və mənəvi sahələrinin fəaliyyətinin nəsillərdən-nəsillərə ötürülməsini təmin etmək dövlətin əsas funksiyaları olduğu kimi, vətəndaş cəmiyyətinin də vəzifələrinə daxildir.

Beləliklə, vətəndaş cəmiyyəti yüksək inkişaf etmiş, xüsusi tipli açıq cəmiyyət olub aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

1. Sizcə, dövlət hansı vəzifələrini vətəndaşların öhdəsinə buraxa bilər? Həmin vəzifələri sadalayın.
2. Cəmiyyətin sosial həyatında rol oynaya biləcək bir təşkilat yarada bilərsiniz? Həmin cəmiyyətin fəaliyyət planını hazırlayın.
3. Vətəndaş cəmiyyətinin demokratiyaya əsaslanan cəmiyyət olduğunu faktlarla şərh edin.
4. Vətəndaş cəmiyyətinin fəaliyyətini dəyərləndirin.
5. Vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasının müsbət tərəflərini müəyyən etməklə sxem tərtib edin.
6. Vətəndaş cəmiyyətinin mövcudluğuna şərait yaradan amilləri müəyyən edin.
7. "Mən vətəndaş cəmiyyətinin bir parçasıyam" adlı esse yazın.

3. VƏTƏNDAŞ CƏMİYYƏTİNDƏ DEMOKRATİK PRİNSİPLƏR

ABŞ-ın tanınmış prezidentlərindən biri olan Avraam Lin-koln demokratiya haqqında deyirdi: “Demokratiya – xalq üçün yaradılan xalqın hakimiyyətidir”.

Xalqın və ya cəmiyyətin demokratik şəkildə idarə olunmasının əhəmiyyəti nədir? Vətəndaşların fikirlərinin əsas götürüldüyü bir cəmiyyətdə hansı demokratik prinsiplər mövcuddur?

Vətəndaş cəmiyyəti dedikdə, azad fəaliyyəti və yaradıcılığı ilə fərqlənən mühit başa düşülür. Bu, hüquqi baxımdan azad və bərabərhüquqlu insanların rəqabət və əməkdaşlıq mühitidir. Buna görə də belə bir mühitin başlıca tələbi demokratik prinsiplərin həyata keçirilməsidir.

Vətəndaş cəmiyyətinin aparıcı ünsürləri sosial fəaliyyətin müxtəlif sahələrini əhatə edir. Onlar cəmiyyətin sosial-siyasi aləmində, əsasən, ailə, sosial-iqtisadi, siyasi sahələri əhatə edir. Vətəndaş cəmiyyətləri öz fəaliyyətlərində ictimai özünüidarəetmə orqanlarının yaradılmasını, ictimai fikrin formalaşmasını, həmçinin sosial münafişələrin həllini nəzərdə tutur. Bu tip cəmiyyət qeyri-dövlət təşkilatlarının, müstəqil KİV-in

**ABŞ-da
Azadlıq heykəli**

(kütləvi informasiya vasitələri) cəmiyyətdə formalaşan maraqlarını konstitusiyaya və dövlət qanunları çərçivəsində, sivil formada ifadə edilməsi təcrübəsini formalaşdırır. Vətəndaş cəmiyyətində söz və fikir azadlığının bərqərar olması başlıca amildir. Həmçinin vətəndaşların öz mövqeyini açıq ifadə etmək imkanının olması, yaradıcı, elmi və digər birliklərinin fəaliyyəti və inkişafı əsasdır. Bu baxımdan demokratik prinsiplərin həyata keçirilməsi həm də vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar olması ilə şərtləndirilir.

Nə üçün vətəndaş cəmiyyətinə demokratik mühit tələb olunur? Fikirlərinizi əsaslandırın.

“Demokratiya” yunan sözü olub, “xalqın hakimiyyəti” deməkdir. İlk dəfə bu tip idarəetmə qədim yunan şəhər-dövlətlərində meydana gəlmişdir. Lakin bu zaman mövcud olan demokratiya “quldar demokratiya” idi. Belə ki dövlətin idarə olunması yalnız ölkənin azad vətəndaşlarına həvalə olunurdu.

Müasir demokratiya anlayışı xalq hakimiyyətinin əsas mənbəyi kimi tanınan siyasi idarəetmə üsuludur. Onun başlıca amillərindən biri də hakimiyyətin bir-birindən asılı olmayan müstəqil qollara bölünməsi, əsas qanuna – konstitusiyaya mülük olmasıdır. Bu prinsip cəmiyyətdə diktaturanın yaranmasına əngəl olaraq təsbit olunmuşdur. Cəmiyyət şəffaf idarəetmə tələblərinə riayət olunmasına çalışır, hakimiyyət nümayəndələrinin fəaliyyətinə də ciddi nəzarət edir. Belə cəmiyyətdə iclasların açıq keçirilməsi, dövlət hesabatlarının hazırlanması, məmurların öz fəaliyyətləri haqqında deklarasiyalarla çıxış etməsi, müstəqil kütləvi informasiya vasitələrinin (KİV) fəaliyyəti vətəndaş nəzarətinin başlıca formalarındandır.

Cəmiyyətin dövlətin idarə olunmasında rolu nədən ibarətdir?

Hakimiyyətin əsas mənbəyi xalqdır. Ona dövlətin yaradılmasında, idarə olunmasında iştirak hüququnun verilməsi, öz nümayəndələrini seçməsi və mütəmadi olaraq dəyişməsi hüququ demokratik prinsiplər hesab olunur. Bu prinsipin mahiyyəti ondadır ki, hər bir vətəndaş müəyyən yaş həddinə

çatdıqda dövlətin idarə olunmasında yaxından iştirak edə bilirlər. Buna görə də insanların bərabər hüquqlara malik olması, siyasi idarəolunmada bərabər imkanlarla çıxış etməsi, nümayəndələrin xalq tərəfindən seçilməsi hakimiyyətin əsasıdır. Məhz bu səbəbdən dövlət insan hüquqlarını, vətəndaş azadlıqlarını müdafiə edir və onlara təminat verir.

***Azərbaycan
Respublikası
Ali Məhkəməsinin
binası***

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası

Maddə 56. Seçki hüququ

I. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət orqanlarına seçmək və seçilmək, habelə referendumda iştirak etmək hüququ vardır.

İnsan hüquqlarının aliliyi öz əksini Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında tapmışdır. Demokratik cəmiyyətlərdə isə hər bir vətəndaşın öz mövqeyi vardır. Onların reallaşması çoxluq prinsipinə əsaslanır. Ancaq dövlət öz qanunları ilə azlıqlara demokratik qurumlar vasitəsilə öz iradəsini ifadə

Plüralizm –
*bir məsələ barədə
müxtəlif rəylərin
olması: çoxfikirlilik.*

etmək hüququnu verir. Bu mənada, vətəndaş cəmiyyətində müxtəlif fikirlər, baxışlar, ideyalar, rəylər əsasında formalaşan plüralizm* əsas prinsiplərdən biridir.

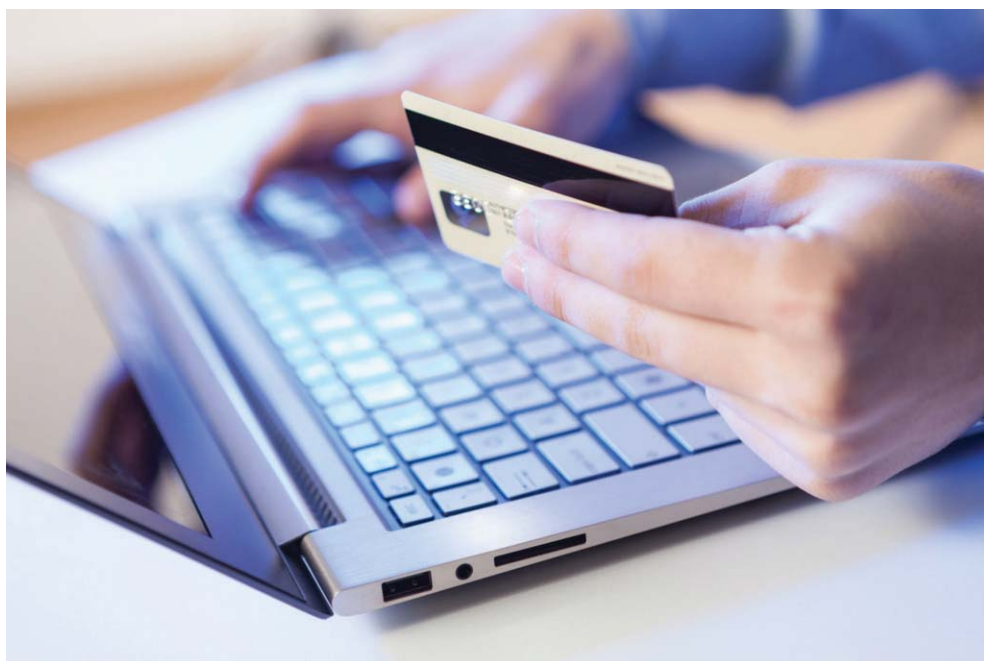
Demokratik cəmiyyətlərdə azlıq və çoxluq arasında balansın saxlanması, hətta bərabərləşdirilməsi vacib amillərdən biridir. Belə bir cəmiyyətdə bütün vətəndaşların bərabərliyə inamı daha möhkəm olur. İdeyalar, mövqelər, fəaliyyət azadlığı, azad rəqabət demokratik cəmiyyətdə əsas götürülür.

Sizcə, nə üçün demokratik cəmiyyətlərdə azlıq və çoxluq arasında müvazinətin saxlanması vacib amillərdən biri hesab olunur? Fikrinizi əsaslandırın.

Hazırda vətəndaş nəzarətinin reallaşması yalnız vətəndaş cəmiyyətinin mövcud olduğu dövlətlərdə mümkündür. Çünki

bu cür cəmiyyətlə dövlət arasında prinsipial fərqlər görünür. Cəmiyyətin fəaliyyəti dövlət strukturları və mexanizmləri ilə bütövlükdə üst-üstə düşməsə də, “şəxsiyyət və dövlət” münasibətlərində “şəxsiyyət”in önə çəkilməsi kimi ümumi maraqların həyata keçirilməsi məqsədləri ilə üst-üstə düşür.

Vətəndaş cəmiyyətində tələb olunan demokratik prinsiplərdən biri də azad iqtisadi mühitin yaradılmasıdır. Belə bir cəmiyyətdə vətəndaşlar öz şəxsi rifahları naminə, dövlət vergilərinin ödənilməsi şərtilə sərbəst, müstəqil şəkildə iqtisadi fəaliyyətlə məşğul ola, mülkiyyət və gəlirlərindən sərbəst istifadə edə bilərlər.

Cəmiyyətdə vergilər ödənilməzsə, hansı çətinliklər yaranar? Fikrinizi əsaslandırın.

Vətəndaş cəmiyyətində vətəndaşlar çoxsaylı müstəqil təşkilatlar vasitəsilə kollektiv şəkildə problemlərini həll edir, öz fikirlərini söyləyirlər. Belə təşkilatlar vətəndaşlarla dövlət arasında əlaqə yaradır və dövlətin şəxsiyyət üzərində hökmranlığına mane olur.

Vətəndaş cəmiyyəti aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

1. İqtisadi azadlıq, bazar münasibətlərinin bərqərar olması, mülkiyyətin müxtəlif formalarının mövcudluğu.
2. İnsan hüquqlarının və vətəndaş azadlıqlarının qeyd-şərtsiz müdafiəsi və təmin olunması.
3. Qanunun aliliyi və bütün vətəndaşların qanun qarşısında bərabərliyi.
4. Demokratik və legitim hakimiyyətin mövcudluğu, hakimiyyətin bölünməsi prinsipi.
5. Demokratik, sosial, sivil institutların mövcud olduğu dövlətin formalaşması.
6. Siyasi, ideoloji və mədəni plüralizm.
7. Fikir və söz azadlığının mövcudluğu, müstəqil kütləvi informasiya vasitələri, mətbuatın sərbəst fəaliyyəti.
8. Dövlətin insanların şəxsi və ictimai həyatına müdaxilə etməməsi, vətəndaşla dövlət arasında qarşılıqlı vəzifələrin, məsuliyyət və öhdəliklərin olması.
9. Milli barışq, kompromis, qarşılıqlı əməkdaşlıq.
10. Şəxsiyyətin ləyaqətli həyatını təmin edən səmərəli sosial siyasət.

Vətəndaş cəmiyyətinin əsas prinsiplərini bir-biri ilə əlaqələndirin. Onları bir-birinə bağlayan amilləri göstərin.

Beləliklə, vətəndaş cəmiyyəti ilə demokratik dəyərlər bir-biri ilə eynilik təşkil edir, hətta demokratik cəmiyyətin özünü müəyyənləşdirir. O, bir tərəfdən sosial-iqtisadi, mənəvi, digər bir tərəfdən isə həyatın siyasi tərəflərini özündə birləşdirir. Üzvlərinin özəfəliyyəti, birliklərin müxtəlifliyi baxımından vətəndaş cəmiyyəti nə qədər çox inkişaf etmiş olarsa, bir o qədər hüquqi dövlətin demokratik yolla irəliləyişi təmin edilmiş olar. Başqa sözlə, siyasi quruluş nə qədər demokratiyaya meyilli olarsa, bir o qədər də vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı təmin edilmiş olar.

- 1. Demokratik prinsiplərlə vətəndaş cəmiyyətinə xas olan prinsipləri müqayisə edin. Oxşar və fərqli tərəflərini müəyyənləşdirin.*
- 2. "Vətəndaş cəmiyyəti müasirliyin daha mütərəqqi idarəetmə üsulu hesab olunur" fikrinin doğru olduğunu əsaslandırın.*
- 3. Vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması ilə bərabər dövlətin cəmiyyət üzərində nəzarətinin azalacağı ehtimalını dəyərləndirin.*
- 4. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından insan azadlığını təsdiq edən maddələri seçib ayırın. Seçdiyiniz maddələrin ölkəmizdə reallaşdırıldığını sübut edin.*
- 5. Yunan demokratiyasını müasir dünya demokratiyası ilə müqayisəli şəkildə təhlil edin. Onların oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini göstərin.*

4. İNSAN HÜQUQLARI

Ulu öndər Heydər Əliyev söyləmişdir: “İnsan hüququ hər bir insanın hüququdur, eyni zamanda hər bir xalqın hüququdur”.

İnsanların hüquqları daim qorunur və ya pozulmuş hüquqların müdafiəsi üçün daim mübarizə aparılır. İnsan hüquqları insanın əsas tələbatları ilə bağlıdır. İnsanın tələbatları yalnız sağ qalıb yaşamaq ehtiyacı ilə məhdudlaşmır, bu anlayış daha genişdir. Bu tələbatlar insanın həm maddi, həm də mənəvi cəhətdən ləyaqətlə yaşamasını təmin etməklə bağlıdır.

“Hüquq” ərəb dilində “haqq” sözünü ifadə edir. İnsan hüquqları ideyasının tarixi qədim dövrlərə gedib çıxır. Qədim zamanlardan başlayaraq insanlar elə bir dövlət modeli yaratmağa çalışmışlar ki, o, insan ləyaqətinə hörmət prinsipi üzərində qurulmuş olsun.

İnsana hörməti və onun azadlığını təmin edən bir dövlətin yaradılması ideyası müasir dövrdə əsas insan hüquqları anlayışını formalaşdırdı və həyatımızın əsas hissəsinə çevrildi.

İnsan haqlarının qorunması məsələsi, demək olar ki, dünyanın bütün ölkələri tərəfindən qəbul edilir. İnsan haqları anlayışına hələ 1789-cu ildə Fransada qəbul edilmiş “İnsan və vətəndaş hüquqları haqqında bəyannamə”də rast gəlinir. Bu anlayışa görə insan haqlarından sui-istifadə hallarına yol verilmir.

Əsas hüquqlara və beynəlxalq razılaşmalara əsaslanaraq konstitusiyamızda insan haqları inkarolunmaz bir hüquq kimi qəbul edilmişdir. Beynəlxalq aləmdə insan haqları BMT-nin bəyannaməsi ilə qanuniləşdirilmişdir.

İnsan haqları çox hallarda bütün insanların eyni haqqa malik olması ideyasına uyğun olaraq aşağıdakı kimi ifadə olunur:

Əsas insan hüquqlarının qəbul edilməsinin insanların həyatındakı rolu nədən ibarətdir? İnsan hüquqları nə üçün meydana gəldi və əsas amilə çevrildi?

BMT-nin insan hüquqlarına dair qəbul etdiyi sənədin əhəmiyyəti nədir?

**ABŞ-ın Nyu-York şəhərində
BMT-nin binası**

Hər bir insan irqindən, cinsindən, dilindən, dinindən, siyasi və digər baxışlarından, milli və sosial mənşəyindən, mülkiyyətindən, doğum və başqa hallardan asılı olmayaraq, təmin olunmuş insan haqlarına və azad olmaq hüququna malikdir.

İnsan hüquqlarını iki əsas qrupa bölürlər: maddi və prosessual hüquqlar.

Ölkəmizdə insan hüquqlarının qorunması, xalqın rifahının təmin edilməsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının ilk maddələrində öz əksini belə tapır.

M a d d ə 1. Hakimiyyətin mənbəyi.

I. Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi Azərbaycan xalqıdır.

II. Azərbaycan xalqı Azərbaycan Respublikası ərazisində və ondan kənarda yaşayan, Azərbaycan dövlətinə və onun qanunlarına tabe sayılan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarından ibarətdir; bu isə beynəlxalq hüquqla müəyyənləşdirilmiş normaları istisna etmir.

M a d d ə 2. Xalqın suverenliyi.

I. Sərbəst və müstəqil öz müqəddəratını həll etmək və öz idarəetmə formasını müəyyən etmək Azərbaycan xalqının suveren hüququdur.

II. Azərbaycan xalqı öz suveren hüququnu bilavasitə ümumxalq səsverməsi – referendum və ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, gizli və şəxsi səsvermə yolu ilə seçilmiş nümayəndələri vasitəsilə həyata keçirir.

Maddi hüquqlar mülki hüquqları, siyasi hüquqları, iqtisadi və sosial hüquqları, eləcə də mədəni hüquqları özündə birləşdirir. Bunlar aşağıdakı qaydada təsnif olunur:

Mülki hüquqlar – bütün insanların qanun qarşısında bərabərliyi, vətəndaşlıq hüququ, hörmət edilmək və şəxsi ləyaqət hüququ, söz, vicdan və dini etiqad azadlıqları hüququ.

Siyasi hüquqlar – hakimiyyət orqanlarının qəbul etdiyi qərarların həllində iştirak etmək hüququ, seçki hüququ, partiya, həmkarlar ittifaqı təşkilatı yaratmaq və onların fəaliyyətində iştirak etmək hüququ, mitinq və yürüş keçirmək hüququ.

İqtisadi və sosial hüquqlar – əmək, ədalətli və rahat iş şəraiti hüququ, elmi nailiyyətlərdən istifadə etmək hüququ, peşəkar təşkilatlar yaratmaq hüququ, tətil hüququ, təhsil və səhiyyə hüququ.

Mədəni hüquqlar – cəmiyyətin maddi həyatında iştirak etmək, elmi nailiyyətlərdən istifadə etmək hüququ.

Prosessual hüquqlar insanı özbaşınalıqdan müdafiə edən metodların və müvafiq təsisatların məcmusudur. Bu hüquqlara məhkəməyə müraciət etmək hüququ, referendumda iştirak hüququ və s. daxildir.

İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası 3 sentyabr 1953-cü ildə qüvvəyə minmişdir. Avropa Şurasının üzvü olan və bu Konvensiyanı imzalayan hökumətlər 10 dekabr 1948-ci ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən bəyan edilmiş İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannaməni nəzərə almaqla razılığa gəlmişlər. Razılığa gələn tərəflər Bəyannamənin məqsədini, bəyan etdiyi hüquqların tanınmasını və həyata keçirilməsini əsas tutaraq, insan hüquqları və əsas azadlıqlarının dəstəklənməsini nəzərdə tuturlar.

Bəyannamənin maddələri insan hüquqlarının qorunmasına, ona hörmət və ehtiramla yanaşılmasına xidmət edir. Orada qeyd edilir:

Maddə 2. Yaşamaq hüququ

1. Hər kəsin yaşamaq hüququ qanunla qorunur. Heç kəs qanunla ölüm cəzası nəzərdə tutulmuş cinayət törətməyə görə, məhkəmə tərəfindən çıxarılmış belə hökmün icrasından başqa, həyatından məhrum edilə bilməz.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında isə bu hüquq **Maddə 27-də** göstərilir.

- I. Hər kəsin yaşamaq hüququ vardır.
- II. Dövlətə silahlı basqın zamanı düşmən əsgərlərinin öldürülməsi, məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmünə əsasən, ölüm cəzasının tətbiqi və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallar istisna olmaqla, hər bir şəxsin yaşamaq hüququ toxunulmazdır.

3 sentyabr 1953-cü ildə qüvvəyə minmiş İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasında qeyd edilir:

Maddə 5. Azadlıq və toxunulmazlıq hüququ

1. Hər kəsin azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ var. Heç kəs qanunla müəyyən olunmuş aşağıdakı hallardan və qaydadan başqa, azadlığından məhrum edilə bilməz:
- a) səlahiyyətli məhkəmə tərəfindən məhkum olunduqdan sonra şəxsi qanuni həbsə almaq;
 - b) məhkəmənin qanuni çıxardığı qərarı icra etməməyə görə və ya qanunla nəzərdə tutulmuş hər hansı öhdəliyin icra olunmasını təmin etmək məqsədilə şəxsin qanuni tutulması və ya həbsə alınması.

Əsas hüquqi sənədimiz olan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında bu hüquq öz ifadəsini belə tapmışdır:

Maddə 28. Azadlıq hüququ

- I. Hər kəsin azadlıq hüququ vardır.
- II. Azadlıq hüququ yalnız qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada tutulma, həbsə alma və ya azadlıqdan məhrumetmə yolu ilə məhdudlaşdırıla bilər.
- III. Qanuni surətdə Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan hər kəs sərbəst hərəkət edə bilər, özünə yaşayış yeri seçə bilər və Azərbaycan Respublikasının ərazisindən kənara gedə bilər.
- IV. Azərbaycan Respublikası vətəndaşının hər zaman maneəsiz öz ölkəsinə qayıtmaq hüququ vardır.

İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasında ədalətli məhkəmə hüququ, qanunsuz cəzalandırılmamaq, fikir, vicdan və din azadlığı və s. bu kimi əsas insan hüquqlarına yer ayrılmışdır.

İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının qəbul etdiyi Bəyannaməni ədalətli hesab etmək olarmı? Bu Bəyannamənin verilmiş maddələrini dəyərləndirin.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 3-cü fəslində "Əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları" ümumi baş-

lığı altında verilmiş, 24-cü maddədən 71-ci maddəyədək bu mövzuları əhatə etmişdir: “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının əsas prinsipi”, “Bərabərlik hüququ”, “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsi”, “Mülkiyyət hüququ”, “Təhlükəsiz yaşamaq hüququ”, “Nikah hüququ”, “Əmək hüququ”, “İstirahət hüququ”, “Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ”, “Təhsil hüququ”, “Vidən azadlığı”, “Vətəndaşlıq hüququ”, “Seçki hüququ” və s.

Nə üçün sadalanan bu maddələri əsas insan hüququna aid edirlər? Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qəbul edilmiş beynəlxalq insan hüquqlarının qorunmasına aid sənədlərlə nə dərəcədə uyğunluq təşkil edir? Onlar arasındakı oxşarlığı müqayisə edin.

Konstitusiyamızın 56-cı maddəsi olan “Seçki hüququ”nda göstərilir:

- I. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət orqanlarına seçmək və seçilmək, habelə referendumda iştirak etmək hüququ vardır.*
- II. Məhkəmənin qərarı ilə fəaliyyət qabiliyyətsizliyi təsdiq olunmuş şəxslərin seçkilərdə, habelə referendumda iştirak etmək hüququ yoxdur.*
- III. Hərbi qulluqçuların, hakimlərin, dövlət məmurlarının, din xadimlərinin, məhkəmənin hökmü ilə azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin bu Konstitusiyada və qanunda nəzərdə tutulan digər şəxslərin seçkilərdə iştirak etmək hüququ qanunla məhdudlaşdırıla bilər.*

Seçkilərin keçirilməsində iştirak etmək hüququ insan hüquqlarının əsas tərkib hissəsidir. Xalqı hakimiyyətin mənbəyi hesab edən dövlətimiz seçkilərdə hər bir kəsin iştirakına şərait yaradır. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının səsvermə hüququ 18 yaş müəyyən edilmişdir. Respublikamızda seçkilərin keçirilməsi seçki komissiyaları tərəfindən reallaşdırılır. Bu komissiyalara Mərkəzi Seçki Komissiyası rəhbərlik edir. Bütün bunların qanuni halda reallaşdırılması Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsinə əsasən aparılır.

Siz artıq elə yaş dövründəsiniz ki, məktəblə vidalaşmış müxtəlif sənət və peşələrə yiyələnmək hüququnuz vardır. Öz həya-

Femida* heykəli

Femida –
qədim Romada
ədalət tanrısıdır.

tınızı qurmaq, daha yaxşı yaşamaq üçün müxtəlif işlə məşğul olmaq ixtiyarınız var. Hətta aranızdan gələcəkdə, yəqin ki, sahibkarlar da çıxacaqdır ki, Konstitusiyamız bunu da hüquqi yolla təmin edir.

Maddə 59. Azad sahibkarlıq hüququ

Hər kəs qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada öz imkanlarından, qabiliyyətindən və əmlakından sərbəst istifadə edərək təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə azad sahibkarlıq fəaliyyəti və ya qanunla qadağan edilməmiş digər iqtisadi fəaliyyət növü ilə məşğul ola bilər.

Əmək hüququna görə əmək müqaviləsi neçə yaşından etibarən bağlana bilər? Azad sahibkarlıq hüququnun təmin olunmasının başlıca məqsədi nədir? Bu hüququn Konstitusiyamızda əks olunmasının əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

*Azərbaycan
Respublikasının
Beynəlxalq
konvensiyalara
qoşulması
sahəsində əldə
etdiyi nailiyyətlər
nədən ibarətdir?*

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası insan hüquqları sahəsində indiyədək bir çox beynəlxalq konvensiyalara və sazişlərə qoşulmuşdur ki, onların da sırasına 1966-cı il Mülki və Siyasi hüquqlara dair Beynəlxalq Pakt, 1966-cı il İqtisadi, Sosial və Mədəni hüquqlara dair Beynəlxalq Pakt, BMT-nin (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı) 1989-cu il Uşaq Hüquqları Konvensiyası, BMT-nin Qadınların siyasi hüquqlarına dair 1952-ci il Konvensiyası, BMT-nin Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunmasına dair 1979-cu il Konvensiyası, İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunmasına dair 1965-ci il Beynəlxalq Konvensiyası və s. daxildir. Bunlarla yanaşı, 2001-ci il yanvarın 25-də Avropa Şurasının tamhüquqlu üzvü olmuş Azərbaycan bununla da Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasını imzalamışdır.

Əsas insan hüquqları hər bir demokratik dövlətdə olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında da hüquqi şəkildə qorunur. Əsas insan hüquqları insanların rahat, firavan, şərəf və ləyaqətlərinə toxunulmadan yaşamasının təminatıdır. Bu hüquqlar həm beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş sənədlərdə, həm də milli hüquqi sənədlərimizdə, Konstitusiyamızda öz əksini tapmışdır.

1. Sizcə, insan hüquqlarının tamamilə təmin edilməsi mümkündürmü?
 2. Siz öz hüquqlarınızı bilirsinizmi? Öz hüquqlarınız haqqında sxem qurun.
 3. Hüquqlarınızı necə müdafiə edirsiniz?
 4. Bəzi insanların hüquqlarının pozulmasına səbəb nədir?
 5. İnsan hüquqlarını müdafiə edən milli hüquqi sənədlərə istinad etməklə təqdimat hazırlayın.
 6. Əsas insan hüquqları haqqında məlumat toplayaraq sistemli şəkildə təqdim edin.
 7. Azərbaycanda və beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş əsas insan hüquqlarının qorunması haqqındakı sənədləri müqayisə edərək sxem qurun.
- Cədvəli tamamlayın:

Maddi hüquqlar			
Mülki hüquqlar	Siyasi hüquqlar	Mədəni hüquqlar	İqtisadi və sosial hüquqlar

ƏLAVƏ

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları

Maddə 24. İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının əsas prinsipi

I. Hər kəsin doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz hüquqları və azadlıqları vardır.

II. Hüquqlar və azadlıqlar hər kəsin cəmiyyət və başqa şəxslər qarşısında məsuliyyətini və vəzifələrini də əhatə edir.

Maddə 25. Bərabərlik hüququ

I. Hamı qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdir.

II. Kişi ilə qadının eyni hüquqları və azadlıqları vardır.

III. Dövlət irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmək vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, milli, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır.

IV. Heç kəsə bu maddənin III hissəsində göstərilən əsaslara görə zərər vurula bilməz, güzəştlər və ya imtiyazlar verilə bilməz, yaxud güzəştlərin və ya imtiyazların verilməsindən imtina oluna bilməz.

V. Hüquq və vəzifələrlə bağlı qərarlar qəbul edən dövlət orqanları və dövlət hakimiyyəti səlahiyyətlərinin daşıyıcıları ilə münasibətlərdə hər kəsin bərabər hüquqları təmin edilir.

Maddə 26. İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsi

I. Hər kəsin qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquqlarını və azadlıqlarını müdafiə etmək hüququ vardır.

II. Dövlət hər kəsin hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsinə təminat verir.

Maddə 27. Yaşamaq hüququ

I. Hər kəsin yaşamaq hüququ vardır.

II. Dövlətə silahlı basqın zamanı düşmən əsgərlərinin öldürülməsi, məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmünə əsasən ölüm cəzasının tətbiqi və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallar istisna olmaqla hər bir şəxsin yaşamaq hüququ toxunulmazdır.

III. Müstəsna cəza tədbiri kimi ölüm cəzası tam ləğv edilənədək yalnız dövlətə, insan həyatına və sağlamlığına qarşı xüsusilə ağır cinayətlərə görə qanunla müəyyən edilə bilər.

IV. Qanunla nəzərdə tutulmuş zəruri müdafiə, son zərurət, cinayətkarın yaxalanması və tutulması, həbsdə olanın həbs yerindən qaçmasının qarşısının alınması, dövlətə qarşı qiyamın yatırılması və ya dövlət çevrilişinin qarşısının alınması, ölkəyə silahlı basqın edilməsi halları istisna olmaqla insana qarşı silah işlədilməsinə yol verilmir. (1)

Maddə 28. Azadlıq hüququ

I. Hər kəsin azadlıq hüququ vardır.

II. Azadlıq hüququ yalnız qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada tutulma, həbsəalma və ya azadlıqdan məhrumetmə yolu ilə məhdudlaşdırıla bilər.

III. Qanuni surətdə Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan hər kəs sərbəst hərəkət edə bilər, özünə yaşayış yeri seçə bilər və Azərbaycan Respublikasının ərazisindən kənara gedə bilər.

IV. Azərbaycan Respublikası vətəndaşının hər zaman maneəsiz öz ölkəsinə qayıtmaq hüququ vardır.

Maddə 29. Mülkiyyət hüququ

I. Hər kəsin mülkiyyət hüququ vardır.

II. Mülkiyyətin heç bir növünə üstünlük verilmir. Mülkiyyət hüququ, o cümlədən xüsusi mülkiyyət hüququ qanunla qorunur.

III. Hər kəsin mülkiyyətində daşınar və daşınmaz əmlak ola bilər. Mülkiyyət hüququ mülkiyyətçinin təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə əmlaka sahib olmaq, əmlakdan istifadə etmək və onun barəsində sərəncam vermək hüquqlarından ibarətdir.

IV. Heç kəs məhkəmənin qərarı olmadan mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz. Əmlakın tam müsadiresinə yol verilmir. Dövlət ehtiyacları və ya ictimai ehtiyaclar üçün mülkiyyətin özgeninkiləşdirilməsinə yalnız qabaqcadan onun dəyərini ədalətli ödəmək şərtlə yol verilə bilər.

V. Dövlət vərəşəlik hüququna təminat verir. (2)

Maddə 30. Əqli mülkiyyət hüququ

I. Hər kəsin əqli mülkiyyət hüququ vardır.

II. Müəlliflik hüququ, ixtiraçılıq hüququ və əqli mülkiyyət hüququnun başqa növləri qanunla qorunur.

Maddə 31. Təhlükəsiz yaşamaq hüququ

I. Hər kəsin təhlükəsiz yaşamaq hüququ vardır.

II. Qanunla nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, şəxsin həyatına, fiziki və mənəvi sağlamlığına, mülkiyyətinə, mənzilinə qəsd etmək, ona qarşı zor işlətmək qadağandır.

Maddə 32. Şəxsi toxunulmazlıq hüququ

I. Hər kəsin şəxsi toxunulmazlıq hüququ vardır.

II. Hər kəsin şəxsi və ailə həyatının sirrini saxlamaq hüququ vardır. Qanunla nəzərdə tutulan hallardan başqa şəxsi və ailə həyatına müdaxilə etmək qadağandır. Hər kəsin şəxsi və ailə həyatına qanunsuz müdaxilədən müdafiə hüququ vardır.

III. Öz razılığı olmadan kimsənin şəxsi həyatı haqqında məlumatın toplanılmasına, saxlanılmasına, istifadəsinə və yayılmasına yol verilmir. Qanunla müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, heç kəs onun xəbəri olmadan və ya etirazına baxmadan izlənilə bilməz, video və fotoçəkilişinə, səs yazısına və digər bu cür hərəkətlərə məruz qoyula bilməz.

IV. Hər kəsin yazışma, telefon danışqları, poçt, teleqraf və digər rabitə vasitələri ilə ötürülən məlumatın sirrini saxlamaq hüququna dövlət təminat verir. Bu hüquq qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada cinayətin qarşısını almaqdan və ya cinayət işinin istintaqı zamanı həqiqəti üzə çıxarmaqdan ötrü məhdudlaşdırıla bilər.

V. Qanunla müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, hər kəs onun haqqında toplanmış məlumatlarla tanış ola bilər. Hər kəsin onun barəsində toplanmış və həqiqətə uyğun olmayan, tam olmayan, habelə qanunun tələbləri pozulmaqla əldə edilmiş məlumatların düzəldilməsini və ya çıxarılmasını (ləğv edilməsini) tələb etmək hüququ vardır. (2)

Maddə 33. Mənzil toxunulmazlığı hüququ

I. Hər kəsin mənzil toxunulmazlığı hüququ vardır.

II. Qanunla müəyyən edilmiş hallar və ya məhkəmə qərarı istisna olmaqla mənzildə yaşayanların iradəsi ziddinə heç kəs mənzilə daxil ola bilməz.

Maddə 34. Nikah hüququ

I. Hər kəsin qanunla nəzərdə tutulmuş yaşa çatdıqda ailə qurmaq hüququ vardır.

II. Nikah könüllü razılıq əsasında bağlanılır. Heç kəs zorla evləndirilə (ərə verilə) bilməz.

III. Nikah və ailə dövlətin himayəsindədir. Analıq, atalıq, uşaqlıq qanunla mühafizə edilir. Dövlət çoxuşaqlı ailələrə yardım göstərir.

IV. Ərlə arvadın hüquqları bərabərdir. Uşaqlara qayğı göstərmək, onları tərbiyə etmək valideynlərin həm hüququ, həm də borcudur.

V. Valideynlərə hörmət etmək, onların qayğısına qalmaq uşaqların borcudur. 18 yaşına çatmış əmək qabiliyyətli uşaqlar əmək qabiliyyəti olmayan valideynlərini saxlamağa borcludurlar.

Maddə 35. Əmək hüququ

I. Əmək fərdi və ictimai rifahın əsasıdır.

II. Hər kəsin əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququ vardır.

III. Heç kəs zorla işlədilə bilməz.

IV. Əmək müqavilələri sərbəst bağlanılır. Heç kəs əmək müqaviləsi bağlamağa məcbur edilə bilməz.

V. Məhkəmə qərarı əsasında şərtləri və müddətləri qanunla nəzərdə tutulan məcburi əməyə cəlb etmək, hərbi xidmət zamanı səlahiyyətli şəxslərin əmrlərinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar işlətmək, fəvqəladə vəziyyət və hərbi vəziyyət zamanı vətəndaşlara tələb olunan işləri gördürmək hallarına yol verilir.

VI. Hər kəsin təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək, heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan öz işinə görə dövlətin müəyyənləşdirdiyi minimum əmək haqqı miqdarından az olmayan haqq almaq hüququ vardır.

VII. İşsizlərin dövlətdən sosial müavinət almaq hüququ vardır.

VIII. Dövlət işsizliyin aradan qaldırılması üçün bütün imkanlarından istifadə edir.

Maddə 36. Tətil hüququ

I. Hər kəsin təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə tətil etmək hüququ vardır.

II. Əmək müqaviləsi əsasında işləyənlərin tətil etmək hüququ yalnız qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda məhdudlaşdırıla bilər. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində və digər silahlı birləşmələrdə xidmət edən hərbi qulluqçular və mülki şəxslər tətil edə bilməzlər.

III. Fərdi və kollektiv əmək mübahisələri qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada həll edilir.

Maddə 37. İstirahət hüququ

I. Hər kəsin istirahət hüququ vardır.

II. Əmək müqaviləsi ilə işləyənlərə qanunla müəyyən edilmiş, lakin gündə 8 saatdan artıq olmayan iş günü, istirahət və bayram günləri, ildə azı bir dəfə 21 təqvim günündən az olmayan ödənişli məzuniyyət verilməsi təmin edilir.

Maddə 38. Sosial təminat hüququ

I. Hər kəsin sosial təminat hüququ vardır.

II. Yardıma möhtac olanlara kömək etmək, ilk növbədə, onların ailə üzvlərinin borcudur.

III. Hər kəs qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda, xəstəliyinə, əlilliyinə, ailə başçısını itirdiyinə, əmək qabiliyyətini itirdiyinə, işsizliyə görə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallarda sosial təminat almaq hüququna malikdir.

IV. Təqaüdlərin və sosial müavinətlərin minimum məbləği qanunla müəyyən edilir.

V. Dövlət xeyriyyəçilik fəaliyyətinin, könüllü sosial sığortanın və sosial təminatın başqa növlərinin inkişafı üçün imkanlar yaradır.

Maddə 39. Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ

I. Hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ vardır.

II. Hər kəsin ətraf mühitin əsl vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq və ekoloji hüquqpozma ilə əlaqədar onun sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin əvəzini almaq hüququ vardır.

III. Heç kəs ətraf mühitə, təbii ehtiyatlara qanunla müəyyən edilmiş hədlərdən artıq təhlükə törədən və ya zərər vura bilməz.

IV. Dövlət ekoloji tarazlığın saxlanılmasına, yabanı bitkilərin və vəhşi heyvanların qanunla müəyyən edilmiş növlərinin qorunmasına təminat verir. (2)

Maddə 40. Mədəniyyət hüququ

I. Hər kəsin mədəni həyatda iştirak etmək, mədəniyyət təsisatlarından və mədəni sərvətlərdən istifadə etmək hüququ vardır.

II. Hər kəs tarixi, mədəni və mənəvi irsə hörmətlə yanaşmalı, ona qayğı göstərməli, tarix və mədəniyyət abidələrini qorumaqlıdır.

Maddə 41. Sağlamlığın qorunması hüququ

I. Hər kəsin sağlamlığını qorumaq və tibbi yardım almaq hüququ vardır.

II. Dövlət müxtəlif mülkiyyət növləri əsasında fəaliyyət göstərən səhiyyənin bütün növlərinin inkişafı üçün zəruri tədbirlər görür, sanitariya-epidemiologiya salamatlığına təminat verir, tibbi sığortanın müxtəlif növləri üçün imkanlar yaradır.

III. İnsanların həyatı və sağlamlığı üçün təhlükə törədən faktları və halları gizlədən vəzifəli şəxslər qanun əsasında məsuliyyətə cəlb edirlər.

Maddə 42. Təhsil hüququ

I. Hər bir vətəndaşın təhsil almaq hüququ vardır.

II. Dövlət pulsuz icbari ümumi orta təhsil almaq hüququnu təmin edir.

III. Təhsil sisteminə dövlət tərəfindən nəzarət edilir.

IV. Maddi vəziyyətindən asılı olmayaraq istedadlı şəxslərin təhsili davam etdirməsinə dövlət zəmanət verir.

V. Dövlət minimum təhsil standartlarını müəyyən edir.

Maddə 43. Mənzil hüququ

I. Heç kəs yaşadığı mənzildən qanunsuz məhrum edilə bilməz.

II. Dövlət yaşayış binalarının və evlərin tikintisinə rəvac verir, insanların mənzil hüququnu gerçəkləşdirmək üçün xüsusi tədbirlər görür.

Maddə 44. Milli mənsubiyyət hüququ

I. Hər kəsin milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq hüququ vardır.

II. Heç kəs milli mənsubiyyətini dəyişdirməyə məcbur edilə bilməz.

Maddə 45. Ana dilindən istifadə hüququ

I. Hər kəsin ana dilindən istifadə etmək hüququ vardır. Hər kəsin istədiyi dildə təbii və təhsil almaq, yaradıcılıqla məşğul olmaq hüququ vardır.

II. Heç kəs ana dilindən istifadə hüququndan məhrum edilə bilməz.

Maddə 46. Şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququ

I. Hər kəsin öz şərəf və ləyaqətini müdafiə etmək hüququ vardır.

II. Şəxsiyyətin ləyaqəti dövlət tərəfindən qorunur. Heç bir hal şəxsiyyətin ləyaqətinin alçaldılmasına əsas verə bilməz.

III. Heç kəsə işgəncə və əzab verilə bilməz. Heç kəs insan ləyaqətini alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qala bilməz. Özünün könüllü razılığı olmadan heç kəsin üzərində tibbi, elmi və başqa təcrübələr aparıla bilməz.

Maddə 47. Fikir və söz azadlığı

I. Hər kəsin fikir və söz azadlığı vardır.

II. Heç kəs öz fikir və əqidəsini açıqlamağa və ya fikir və əqidəsindən dönməyə məcbur edilə bilməz.

III. İrqi, milli, dini, sosial ədavət və düşmənçilik oyadan təşviqat və təbliğata yol verilmir.

Maddə 48. Vicdan azadlığı

I. Hər kəsin vicdan azadlığı vardır.

II. Hər kəsin dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək, hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququ vardır.

III. Dini mərasimlərin yerinə yetirilməsi, ictimai qaydanı pozmursa və ya ictimai əxlaqa zidd deyildirsə, sərbəstdir.

IV. Dini etiqad və ya əqidə hüquq pozuntusuna bəraət qazandırmır.

V. Heç kəs öz dini etiqadını və əqidəsini ifadə etməyə (nümayiş etdirməyə), dini mərasimləri yerinə yetirməyə və ya dini mərasimlərdə iştirak etməyə məcbur edilə bilməz. (2)

Maddə 49. Sərbəst toplaşmaq azadlığı

I. Hər kəsin başqaları ilə birlikdə sərbəst toplaşmaq azadlığı vardır.

II. Hər kəsin başqaları ilə birlikdə müvafiq dövlət orqanlarını qabaqcadan xəbərdar etməklə dinc, silahsız yığışmaq, yığıncaqlar, mitinqlər, nümayişlər, küçə yürüşləri keçirmək, piketlər düzəltmək hüququ vardır.

Maddə 50. Məlumat azadlığı

I. Hər kəsin qanuni yolla istədiyi məlumatı axtarmaq, əldə etmək, ötürmək, hazırlamaq və yaymaq azadlığı vardır.

II. Kütləvi informasiyanın azadlığına təminat verilir. Kütləvi informasiya vasitələrində, o cümlədən mətbuatda dövlət senzurası qadağandır.

III. Hər kəsin kütləvi informasiya vasitələrində dərc edilən və onun hüquqlarını pozan və ya mənafeələrinə xələl gətirən məlumatı təkzib etmək və ya ona cavab vermək hüququna təminat verilir. (2)

Maddə 51. Yaradıcılıq azadlığı

I. Hər kəsin yaradıcılıq azadlığı vardır.

II. Dövlət ədəbi-bədii, elmi-texniki və başqa yaradıcılıq növlərinin azad həyata keçirilməsinə təminat verir.

Maddə 52. Vətəndaşlıq hüququ

Azərbaycan dövlətinə mənsub olan, onunla siyasi və hüquqi bağlılığı, habelə qarşılıqlı hüquq və vəzifələri olan şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır. Azərbaycan Respublikasının ərazisində və ya Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarından doğulmuş şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır. Valideynlərindən biri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır.

Maddə 53. Vətəndaşlıq hüququnun təminatı

I. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı heç bir halda Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığından məhrum edilə bilməz.

II. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı heç bir halda Azərbaycan Respublikasından qovula və ya xarici dövlətə verilə bilməz.

III. Azərbaycan Respublikası onun ərazisindən kənarda müvəqqəti və ya daimi yaşayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hüquqi müdafiəsinə təminat verir və onlara hamilik edir.

Maddə 54. Cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatında iştirak hüququ

I. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatında maneəsiz iştirak etmək hüququ vardır.

II. Dövlətə qarşı qiyama və ya dövlət çevrilişinə müstəqil müqavimət göstərmək Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşının hüququdur.

Maddə 55. Dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ

I. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ vardır. Bu hüququ onlar bilavasitə və ya nümayəndələr vasitəsilə həyata keçirə bilirlər.

II. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları dövlət orqanlarında qulluq etmək imkanına malikdirlər. Dövlət orqanlarının vəzifəli şəxsləri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları sırasından təyin edirlər. Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər dövlət qulluğuna qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada qəbul edilə bilməzlər.

Maddə 56. Seçki hüququ

I. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət orqanlarına seçmək və seçilmək, habelə referendumda iştirak etmək hüququ vardır.

II. Məhkəmənin qərarı ilə fəaliyyət qabiliyyətsizliyi təsdiq olunmuş şəxslərin seçkilərdə, habelə referendumda iştirak etmək hüququ yoxdur.

III. Hərbi qulluqçuların, hakimlərin, dövlət məmurlarının, din xadimlərinin, məhkəmənin hökmü ilə azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin bu Konstitusiyada və qanunda nəzərdə tutulan digər şəxslərin seçkilərdə iştirak etmək hüququ qanunla məhdudlaşdırıla bilər.

Maddə 57. Müraciət etmək hüququ

I. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət orqanlarına şəxsən müraciət etmək, habelə fərdi və kollektiv yazılı müraciətlər göndərmək hüququ vardır. Hər bir müraciətə qanunla müəyyən edilmiş qaydada və müddətlərdə yazılı cavab verilməlidir.

II. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin, siyasi partiyaların, həmkarlar ittifaqlarının və digər ictimai birliklərin, habelə ayrı-ayrı vətəndaşların fəaliyyətini və ya işini tənqid etmək hüququ vardır. Tənqiddə görə təqib qadağandır. Təhqir və böhtan tənqid sayıla bilməz.

Maddə 58. Birləşmək hüququ

I. Hər kəsin başqaları ilə birləşmək hüququ vardır.

II. Hər kəs istənilən birlik, o cümlədən siyasi partiya, həmkarlar ittifaqı və digər ictimai birlik yaratmaq və ya mövcud birliyə daxil olmaq hüququna malikdir. Bütün birliklərin sərbəst fəaliyyətinə təminat verilir.

III. Heç kəs hər hansı birliyə daxil olmağa və ya onun üzvlüyündə qalmağa məcbur edilə bilməz.

IV. Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində və ya hər hansı hissəsində qanuni dövlət hakimiyyətini zorla devirmək məqsədi güdən birliklər qadağandır. Konstitusiyayı və qanunları pozan birliklərin fəaliyyətinə yalnız məhkəmə qaydasında xitam verilə bilər.

Maddə 59. Azad sahibkarlıq hüququ

Hər kəs qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada öz imkanlarından, qabiliyyətindən və əmlakından sərbəst istifadə edərək təkbəşinə və ya başqaları ilə birlikdə azad sahibkarlıq fəaliyyəti və ya qanunla qadağan edilməmiş digər iqtisadi fəaliyyət növü ilə məşğul ola bilər.

Maddə 60. Hüquq və azadlıqların məhkəmə təminatı

I. Hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmədə müdafiəsinə təminat verilir.

II. Hər kəs dövlət orqanlarının, siyasi partiyaların, həmkarlar ittifaqlarının və digər ictimai birliklərin, vəzifəli şəxslərin qərar və hərəkətlərindən (yaxud hərəkətsizliyindən) məhkəməyə şikayət edə bilər.

Maddə 61. Hüquqi yardım almaq hüququ

I. Hər kəsin yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ vardır.

II. Qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda hüquqi yardım ödənişsiz, dövlət hesabına göstərilir.

III. Hər bir şəxsin səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən tutulduğu, həbsə alındığı, cinayət törədilməsində ittiham olunduğu andan müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüququ vardır.

Maddə 62. Məhkəmə aidiyyətinin dəyişdirilməsinə yol verilməməsi

Hər kəsin onun işinə qanunla müəyyən edilmiş məhkəmədə baxılması hüququ vardır. Şəxsin razılığı olmadan onun işinə başqa məhkəmədə baxılmasına yol verilmir.

Maddə 63. Təqsirsizlik prezumpsiyası

I. Hər kəsin təqsirsizlik prezumpsiyası hüququ vardır. Cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən hər bir şəxs, onun təqsiri qanunla nəzərdə tutulan qaydada sübuta yetirilməyibse və bu barədə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü yoxdursa, təqsirsiz sayılır.

II. Şəxsin təqsirli olduğuna əsaslı şübhələr varsa, onun təqsirli bilinməsinə yol verilmir.

III. Cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən şəxs özünün təqsirsizliyini sübuta yetirməyə borclu deyildir.

IV. Ədalət mühakiməsi həyata keçirilərkən qanunu pozmaqla əldə edilmiş sübutlardan istifadə oluna bilməz.

V. Məhkəmənin hökmü olmasa, kimsə cinayətdə təqsirli sayıla bilməz.

Maddə 64. Bir cinayətə görə təkrarən məhkum etməyə yol verilməməsi

Heç kəs bir cinayətə görə təkrarən məhkum edilə bilməz.

Maddə 65. Məhkəməyə təkrar müraciət hüququ

Məhkəmənin məhkum etdiyi hər bir şəxsin öz barəsində çıxarılmış hökmə qanunla nəzərdə tutulan qaydada yuxarı məhkəmədə yenidən baxılması, habelə özünün əfv edilməsi və cəzasının yüngülləşdirilməsi haqqında müraciət etmək hüququ vardır.

Maddə 66. Qohumların əleyhinə ifadə verməyə məcbur etməyə yol verilməməsi

Heç kəs özünə, arvadına (ərinə), övladlarına, valideynlərinə, qardaşına, bacısına qarşı ifadə verməyə məcbur edilə bilməz. Əleyhinə ifadə verilməsi məcburi olmayan qohumların tam siyahısı qanunla müəyyən edilir.

Maddə 67. Tutulan, həbsə alınan və cinayət törədilməsində təqsirləndirilən şəxslərin hüquqları

I. Səlahiyyətli dövlət orqanlarının tutduğu, həbsə aldığı, cinayət törədilməsində təqsirləndirdiyi hər bir şəxsə dərhal onun hüquqları bildirilir və tutulmasının, həbsə alınmasının və cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinin səbəbləri izah edilir.

II. Cinayət törədilməsində təqsirləndirilən hər bir şəxs məhkum edilməzdən əvvəl dinlənilməlidir. (2)

Maddə 68. Zərərin ödənilməsinə tələb etmək hüququ

I. Cinayət, habelə hakimiyyətdən sui-istifadə nəticəsində zərər çəkmiş şəxsin hüquqları qanunla qorunur. Zərərçəkmiş şəxsin ədalət mühakiməsində iştirak etmək və ona vurulmuş zərərin ödənilməsinə tələb etmək hüququ vardır.

II. Hər kəsin dövlət orqanlarının, yaxud onların vəzifəli şəxslərinin qanuna zidd hərəkətləri və ya hərəkətsizliyi nəticəsində vurulmuş zərərin dövlət tərəfindən ödənilməsi hüququ vardır.

Maddə 69. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqları

I. Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasında olarkən, qanunla və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilə ilə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər bütün hüquqlardan istifadə edə bilər və bütün vəzifələri yerinə yetirməlidirlər.

II. Azərbaycan Respublikası ərazisində daimi yaşayan və ya müvəqqəti qalan əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və azadlıqları yalnız beynəlxalq hüquq normalarına və Azərbaycan Respublikasının qanunlarına uyğun olaraq məhdudlaşdırıla bilər.

Maddə 70. Siyasi sığınacaq hüququ

I. Hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə siyasi sığınacaq verir.

II. Siyasi əqidəsinə görə, habelə Azərbaycan Respublikasında cinayət sayılmayan əmələ görə təqib edilən şəxslərin başqa dövlətə verilməsinə yol verilmir.

Maddə 71. İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təminatı

I. Konstitusiyada təsbit edilmiş insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını göz-ləmək və qorumaq qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının bor-cudur.

II. İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsini heç kəs məhdudlaşdırı bilməz. Hər kəsin hüquq və azadlıqları bu Konstitusiyada və qanunlarda müəyyən edilmiş əsaslarla, habelə digərlərinin hüquq və azadlıqları ilə məhdudlaşır.

III. Müharibə, hərbi vəziyyət və fəvqəladə vəziyyət, habelə səfərbərlik elan edi-lərkən insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsi Azər-baycan Respublikasının beynəlxalq öhdəliklərini nəzərə almaq şərti ilə qismən və müvəqqəti məhdudlaşdırıla bilər. Həyata keçirilməsi məhdudlaşdırılan hüquq və azadlıqlar haqqında əhaliyə qabaqcadan məlumat verilir.

IV. Heç bir halda heç kəs din, vicdan, fikir və əqidəsinə açıqlamağa məcbur edilə bilməz və bunlara görə təqsirləndirilə bilməz.

V. Bu Konstitusiyanın heç bir müddəası insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının ləğvinə yönəldilmiş müddəa kimi təfsir edilə bilməz.

VI. Azərbaycan Respublikası ərazisində insan və vətəndaş hüquqları və azad-lıqları birbaşa qüvvədədir.

VII. İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının pozulması ilə əlaqədar mübahisələri məhkəmələr həll edir.

VIII. Heç kəs törədildiyi zaman hüquq pozuntusu sayılmayan əmələ görə məsuliyyət daşımır. Hüquq pozuntusu törədildikdən sonra yeni qanunla bu cür hərəkətlərə görə məsuliyyət aradan qaldırılmışsa və ya yüngülləşdirilmişsə, yeni qanun tətbiq edilir.

IX. Hər kəs qanunla qadağan olunmayan hərəkətləri edə bilər və heç kəs qa-nunla nəzərdə tutulmayan hərəkətləri etməyə məcbur edilə bilməz.

X. Dövlət orqanları yalnız bu Konstitusiya əsasında, qanunla müəyyən edilmiş qaydada və hüdudlarda fəaliyyət göstərə bilərlər. (1, 2)

5. HÜQUQUMUZ BEYNƏLXALQ SƏVİYYƏDƏ QORUNUR

Dünyada baş verən ardı-arası kəsilməyən müharibələr insanların hüquqlarının pozulmasına, insan ləyaqətinin alçalmasına və s. səbəb olur. Təkcə müharibələr və münaqişələr deyil, terror və buna bənzər hadisələr də insanların hüquqlarının tapdalanmasına gətirib çıxaran səbəblərdəndir. XIX əsrdən başlayaraq beynəlxalq miqyasda insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində mübarizə aparılmağa başlandı. Lakin bu dövrdə insan hüquqlarının qorunması üçün o qədər də böyük işlərə imza atılmadı. XX əsrin ortalarından başlayaraq insan hüquqları uğrunda mübarizə tarixdə öz izini qoydu və həlledici rol oynadı.

Nə üçün insan hüquqlarının qorunması tarixində XX əsr həlledici rol oynadı? Hüquqlarımızın müdafiəsi bu dövrdən etibarən beynəlxalq səviyyədə qorunurmu?

**1994-cü il mart
ayının 19-da
20 Yanvar metro
stansiyasında
baş verən terror**

İnsanların hüquq və azadlıqlarını qorumaq üçün bir çox beynəlxalq təşkilatlar fəaliyyətə başladı. İnsanların hüquqlarının beynəlxalq səviyyədə qorunması üçün müxtəlif razılaşmalar əldə edildi.

1945-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) yaradıldı. Bu təşkilatın yaradılmasında məqsəd dövlətlər arasındakı

müxtəlif xarakterli münasibətləri hüquqi çərçivəyə salmaq idi. 1948-ci il dekabrın 10-da BMT Baş Məclisi “Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi”ni qəbul etdi. Bu Bəyannamənin qəbul edilməsində əsas məqsəd insan hüquqlarını və bütün dövlətlərin əməl etməli olduğu normaları müəyyənləşdirmək idi. Bu Bəyannamə müxtəlif siyasi və sosial-iqtisadi quruluşlu dövlətlərin insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində əməkdaşlıq imkanlarını nümayiş etdirən mühüm beynəlxalq sənəddir.

“Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi”ni qəbul etmiş BMT-nin Baş Assambleyası. Paris, 1948-ci il

Bəyannamədə yeddi prinsip öz əksini tapmışdır. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

1. Güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək;
2. Beynəlxalq mübahisələri dinc yolla həll etmək;
3. Dövlətin daxili siyasətində olan işlərə qarışmamaq;
4. Dövlətlərin BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq bir-biri ilə əməkdaşlıq etmək;
5. Xalqların hüquq bərabərliyi və özünümüəyyənətmə;
6. Dövlətlərin suveren bərabərliyi;
7. Dövlətlərin BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq, öz üzərlərinə götürdükləri öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirməsi.

Bəyannamədə daha hansı prinsiplər ola bilər? Əlavələrinizi qeyd edin.

Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq üzrə Helsinki Müşavirəsinin 1 avqust 1975-ci il tarixli Yekun aktında isə on prinsip göstərilmişdir; yuxarıda sadalanmış prinsiplərə daha üçü əlavə olunmuşdur:

1. Sərhədlərin toxunulmazlığı;
2. Dövlətlərin ərazi bütövlüyü;
3. Əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi.

Helsinki. Finlandiya

Qəbul edilmiş Helsinki Yekun aktı, əslində, beynəlxalq müqavilə deyildir və regional xarakterli bir sənəddir. Lakin onun təsbit etdiyi prinsiplər, o cümlədən bu üç prinsip artıq ümumi beynəlxalq hüququn bir hissəsi idi və bütün dövlətlər tərəfindən tanınmışdı. Beləliklə, Helsinki Yekun aktı müasir beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş on əsas prinsipini bəyan etmişdir.

Qəbul edilmiş Helsinki Yekun aktı dövlətlərin üzərinə başlıca öhdəliklər qoyurdu. Öhdəliklərə əsasən, dövlətlər insan hüquqlarına hörmət etməli və buna beynəlxalq səviyyədə dəstək verməli idilər.

Hələ 1965-ci ildə BMT Baş Məclisinin qəbul etdiyi “İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi haqqında Beynəlxalq Konvensiya”da irqi ayrı-seçkilik pislənmişdir. Burada

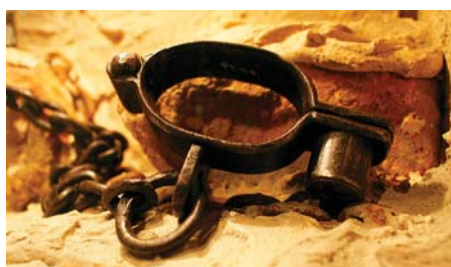

irqi ayrı-seçkiliyə və ya onun saxlanması səbəb olan siyasəti dəyişmək tövsiyə olunmuşdur.

Beynəlxalq birliklərin qəbul etdiyi sənədlərdən biri də 1966-cı ildə qəbul edilmiş “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt”dır. Bu Pakt ədalətli və əlverişli əmək hüququnu, yaratmaq hüququnu, sosial təminat, ailənin müdafiəsi, səhiyyə, təhsil və s. ilə əlaqədar hüquqları elan və təsbit edir.

“İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt”ın əhəmiyyətini müəyyənləşdirin və ölkəmizdə bu sahədə görülmə işlərə dair faktlar göstərin.

Digər – “Siyasi hüquqlar və vətəndaş hüquqları haqqında Beynəlxalq Pakt” isə yaşamaq, şəxsi toxunulmazlıq, sərbəst toplaşmaq hüququnun, söz, vicdan və din azadlığının qanunla qorunduğunu bəyan edir. Pakta görə, heç kəs həyatdan özbaşına məhrum edilə bilməz, işgəncəyə və köləliyə məruz qala bilməz, məcburi, yaxud icbari əməyə cəlb edilə bilməz.

Hazırda dünya dövlətlərinin bir çoxu bu paktların iştirakçısıdır. Azərbaycan Respublikası da qəbul edilmiş insan hüquqlarını dəstəkləyir və bu sahədə tədbirlər görür. Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq normalara uyğun demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğunu əsas götürmüş və özünün inkişaf yolunu seçmişdir. Azərbaycan Respublikasının ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edilmiş Konstitusiyasında insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıq-

lərinin təmin edilməsi dövlətimizin ali məqsədi kimi bəyan edilmişdir.

Konstitusiyada irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əqidəsindən, siyasi və sosial mənsubiyyətindən və s. hallardan asılı olmayaraq, hər bir insanın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanları qarşısında vəzifə kimi qoyulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında insan hüquqlarına aid maddələri müəyyənləşdirin. Bu maddələrdə əksolunan məsələləri beynəlxalq sənədlərlə müqayisəli şəkildə müzakirə edin.

Hər bir şəxsin həyatında və cəmiyyətdə insan hüquqlarının reallığa çevrilməsi amalı ilə yaşayan Azərbaycan Respublikası insan hüquqları sahəsində 20-dək beynəlxalq konvensiya və sazişlərə qoşulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu beynəlxalq saziş və konvensiyaların ölkəmiz üçün əhəmiyyətini izah edin.

Ulu öndər Heydər Əliyev 1998-ci ildə “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” fərman verdi. Bu fərman BMT-nin insan hüquqlarına dair 1948-ci il 10 dekabr tarixli ümumi bəyannaməsinin qəbul edilməsinin 50 illiyi ilə əlaqədar idi. Orada göstərilirdi ki, qanun layihələrinin hazırlanması və qanunların qəbul edilməsi zamanı Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında əks etdirilmiş insan hüquq və azadlıqları əsas meyar kimi rəhbər tutulsun. Həmçinin Milli Məclisin nümayəndələri ATƏT-in və Avropa Şurasının Parlament assambleyalarının, Avropa Parlamentinin, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin iştirakçısı olan dövlətlərin Parlamentlərarası Assambleyasının, Qara Dəniz İqtisadi Birliyi Parlament Assambleyasının, Parlamentlərarası İttifaqın sessiyalarında, həmin təşkilatların müvafiq komitələrinin işində və tədbirlərində fəal iştirak etsinlər, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətini təbliğ etsinlər. Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsi nəticəsində qaç-

Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi nəticəsində doğma torpaqlarını tərk etmiş məcburi köçkünlər

qın və məcburi köçkün düşmüş şəxslərin hüquqlarının bərpası üçün aparılan işi gücləndirsinlər.

Fərmanda həmçinin aşağıdakılar öz əksini tapmışdır:

- *İnsan hüquqları sahəsində Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq sazişlərin tam və səmərəli həyata keçirilməsi üçün müvafiq təşkilatı və digər tədbirlərin görülməsini təmin etsinlər;*
- *Avropa Komissiyası, Avropa Şurası, ATƏT-in insan hüquqlarına dair demokratik təsisatlar bürosu, Beynəlxalq Amnistiya, İnsan hüquqlarını müşahidə edən Helsinki Təşkilatı, habelə insan hüquqları sahəsində fəaliyyət göstərən müvafiq qurumlar və digər beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi sahəsində tədbirlər həyata keçirsinlər;*
- *Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən qeyri-dövlət hüquqi müdafiə təşkilatları ilə qarşılıqlı əlaqələrin yaradılmasını və inkişaf etdirilməsini təmin etsinlər.*

Fərmanda nəzərdə tutulan məsələlərdən biri də Azərbaycan Respublikasının BMT-nin 1990-cı il 18 dekabr tarixli “Bütün fəhlə miqrantların* və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının qorunması haqqında” Beynəlxalq Konvensiyasına, BMT-nin 1976-cı il 23 mart tarixli “Mülki və siyasi hüquqlar üzrə Beynəlxalq Paktı”nın birinci fakültativ protokoluna, BMT-nin 1989-cu il 15 dekabr tarixli “Mülki və siyasi hüquqlar üzrə Beynəlxalq Paktı”nın ikinci fakültativ protokoluna və insan hüquqları sahəsində mövcud olan digər beynəlxalq sazişlərə qoşulmasının mümkünlüyü məsələsinin öyrənilməsi idi.

Beləliklə, qəbul olunmuş qərarlardan məlum olur ki, insan hüquqları beynəlxalq səviyyədə də qorunur.

Miqrant –

*öz ana vətənindən
digər bir ölkəyə
köçən şəxsdir.*

1. İnsan hüquqlarının pozulması haqqında hansı faktları göstərə bilərsiniz?
2. Beynəlxalq hüquqi sənədlər barədə fikirlərin arasında daha çox sizi düşündürən nədir?
3. “Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi” sənədini milli hüquqi sənədlərimizlə müqayisə edib təqdimat hazırlayın.
4. İnsan hüquqlarının qorunmasının əhəmiyyəti haqqında əldə etdiyiniz əlavə məlumatlar əsasında cədvəl tərtib edin.
5. İnsan hüquqlarını müdafiə edən daha hansı sənədlər vardır? Araşdırma apararaq həmin sənədlərin əhəmiyyətini göstərin.
6. Sizcə, insan hüquqlarını müdafiə edən bu qədər sənədlər olduğu halda, niyə hələ də hüquqları pozulan insanlar var? Bunun səbəbini əsaslandıraraq təqdimat hazırlayın.
7. “Hüquqlarımız beynəlxalq səviyyədə qorunur” mövzusunda esse hazırlayın.

6. İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİK RİFAHIMIZDIR

Respublikamız iqtisadi gücünə görə hazırda bütün dünyada tanınır. Ölkəmizin sərvətlərindən səmərəli şəkildə istifadə xalqın rifahının yüksəlməsinə imkan verir. Hazırda müharibə şəraitində olmasına baxmayaraq, iqtisadi cəhətdən ölkəmiz heç də geridə qalmır.

Sizcə, iqtisadiyyatımızın bu cür inkişafına səbəb nədir? Səmərəli işlərin görülməsi ölkə iqtisadiyyatının inkişafına nə dərəcədə təsir edir?

Ulu öndər Heydər Əliyev demişdir: “İqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir”. Məhz ölkəmizin iqtisadi qüdrətinin artması bütün sahələrdə öz təsirini göstərmişdir. Dövlətin iqtisadi vəziyyətini tənzimləmək və inkişafına səy göstərmək hər birimizin maraq dairəsində olmalıdır.

Ailə də kiçik dövlətdir. Uğur və Banu bir ailənin övladlarıdır. Onlar neçə vaxt idi ki, pul toplayırdılar. Atalarının verdiyi pullara qənaət edir, hətta pul saxlamaq üçün xüsusi qutular da hazırlamışdılar. Pulların qutuya daxil olmasını, eləcə də götürülməsini hesablamaq üçün isə əmanət kitabçası düzəltmişdilər. Onlar hər dəfə kitabçada öz qeydlərini aparırdılar. Bir dəfə əmanət kitablarındakı balanslarını

yoxlayanda gördülər ki, Banu Uğurdan daha çox pula qənaət etmişdir. Uğur öz pulunun Banunun pullarından az olduğunu görüb təəccübləndi. Axı ataları həmişə Uğurla ona eyni məbləğdə pul verirdi. Bu fərqliliyi aydınlaşdırmaq üçün Banu təklif etdi ki, bir ay müddətində xərclədikləri pulların hesabını tutsunlar və bu fərqliliyin hansı səbəbdən yarandığını aşkar etsinlər. Uğur əməliyyat aparmaq üçün hesablama maşınından istifadə etdi. Öz əmanət kitabçasındakı qeydlərə bir-bir nəzər yetirdi. O, qutusuna qoyduğu pulları və götürdüyü pulları hesabladıqca işin nə yerdə olduğunu anlamağa başlayırdı. Amma Banunun pullarının daha çox qalması onu narahat edirdi. Necə oldu ki, Banunun pulu çox qaldı?

Banu Uğurun bu narahatlığını başa düşdü. Öz əmanət kitabçasını gətirdi, orada apardığı qeydləri oxudu. Sonra Uğurdan xahiş etdi ki, onun da pullarının hesabını aparsın. Banunun pullarını hesablayan Uğur vəziyyəti dərk etdi. O, həmişə Banunun alış-veriş etməzdən əvvəl özünə sual verdiyini görmüşdü: “Bu mənə, həqiqətən, lazımdır mı, yoxsa mən, sadəcə, bunu istəyirəm?” Demək, Banu pullarından çox qənaətlə istifadə etmişdi. Ona lazım olmayan və ya səmərəsi olmayan heç bir şeyə pul xərcləməmişdi.

Həyatda xərclərimizin hesabını aparmaq və aldığımızın lazımlılığını müəyyən etmək bizim səmərəli yaşamaq imkanlarına malik olmamıza şərait yaradacaqdır.

Hər kəsin yaşamaq üçün pula ehtiyacı vardır və insanlar pullarını müxtəlif cür istifadə edirlər. Bəzi insanlar daha çox, bəziləri isə daha az pul əldə edirlər. Bəzi insanlar daha çox pul xərcləyir, bəziləri isə daha qənaətcildirlər. Bəzi insanlar gəlirlərinin bir qisminə qənaət edir, bəziləri isə bütün gəlirlərini xərcləyir, hətta borc alaraq sonda borclu olurlar.

Siz öz pullarınızı xərcləyərkən səmərəli istifadə yollarından istifadə edirsinizmi? Bəs iqtisadi səmərəlilik nədir? İqtisadi səmərəliliyin əsasını nə təşkil edir?

Alış-veriş edərkən bu sorğu vərəqindən istifadə etsəniz, sizin üçün faydalı ola bilər.

Almazdan əvvəl fikirləş:

- *Nə almaq istərdim?*
- *Bu mənə, həqiqətən, lazımdır mı?*
- *Mən nə üçün bunu istəyirəm?*
- *Bunu almaq üçün mən neçə həftəlik cibxərcliyinə qənaət etməliyəm?*
- *Onu almağa, saxlamağa sərf olunan pula və vaxta dəyər mi?*
- *Onun əvəzində istifadə edə biləcəyim və artıq malik olduğum başqa nəşə varmı?*
- *Mən əşyanı borc ala və ya yenisinin əvəzinə istifadə olunmuşunu ala bilərəmmi?*
- *Bu əşya maliyyə məqsədlərimə çatmaqda mənə kömək edəcək mi, yoxsa gələcəkdə lazım ola biləcək daha başqa bir şey almaq üçün bu gün pula qənaət etməyim daha yaxşı olardı?*

Pullarını daha uğurla idarə etməyi bacaran insanlar öz gəlir və xərclərinə daha yaxşı nəzarət edə bilirlər. Bunun üçün aşağıdakı suallara cavab verməklə hesablama aparmaq olar:

- Həftə ərzində nə qədər pul qazandı?
- Nə qədər pul xərcləmişiniz?
- Xərclədiyiniz pulla daha nə edə bilərsiniz?

Təsəvvür edin ki, kimsəsiz uşaqlar evində şənlik keçirirsiniz. Bu şənlik sizin hər birinizin həm qonaq, həm də aşpaz qismində çıxış edəcəyiniz fərqli bir ziyafət olacaq. Şənlikdə müxtəlif çeşiddə (növlər) yeməklərin olması üçün mütləq vəsaitə ehtiyac olacaqdır. Amma bütün uşaqların büdcəsini nəzərə alsaq, çox da böyük məbləğdə vəsait toplamaq mümkün olmayacaq. Siz az pulla müxtəlif yeməklər hazırlamaq üçün mütləq səmərəli addımlar atmalısınız.

Xərclərinizə nəzarət etmək üçün aşağıdakı cədvəldən istifadə edin.

<i>Alış-veriş tarixi və şəxsin adı</i>	<i>Depozit</i>	<i>Çıxarma</i>	<i>Yekun balans</i>

Siz daha hansı səmərəli yol təklif edərdiniz? Şənliyin təşkili üçün hansı planlar həyata keçirərdiniz? Təkliflərinizi söyləyin. Daha səmərəli təklifi müəyyən edərək müzakirə edin.

İqtisadi səmərəlilik – müxtəlif yeniliklərin istehsalın nəticəsinə təsirini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Yeni elmi-texniki yeniliklərin tətbiqi və əvvəlki şəraitdə çəkilən xərc müqabilində əldə olunan məhsul müqayisə edilməklə iqtisadi səmərəlilik müəyyənləşdirilir. Bu zaman iqtisadi səmərəliliyi xarakterizə edən digər göstəricilər də: mənfəət, əmək məhsuldarlığı və s. hesablanır.

İqtisadi səmərəliliyə şərait yaradan amilləri sadalayın.

**Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı
elektrik, elektronika
və telekommunikasiya
istisna olmaqla
bütün sahələr üzrə
standartlaşdırma ilə
məşğuldur.**

Səmərəliliyin yüksək səviyyəyə qalxmasına şərait yaradan amillərdən biri də keyfiyyətdir. Keyfiyyətin əldə olunması üçün maksimum potensialın istifadə edilməsi zəruridir. İstehsal olunan məhsulun qiyməti onun keyfiyyəti ilə yanaşı, ayrılan xərclərin miqdarı ilə də müəyyənləşir. Az xərclə keyfiyyətli məhsul əldə etmək iqtisadi səmərəlilik üçün vacib amildir.

Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq iqtisadi səmərəlilikdə bir sıra yeniliklər özünü göstərdi. Bu sahənin inkişafı üçün yeni standartların tətbiqinə imkanlar açıldı.

Bütün məhsulların qiymətinin müəyyən edilməsi üçün standartlardan istifadə edilir.

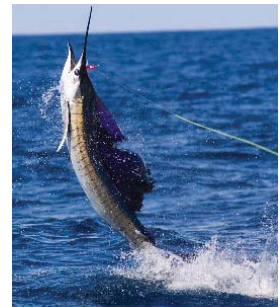
Elmi-texniki tərəqqinin iqtisadi səmərəliliyə təsirinin nədən ibarət olduğunu izah edin.

Dövlət standartlaşdırma orqanları ilə yerli xidmət orqanları birgə işləməlidir ki, yaradılmış standart tətbiq olunduqda iqtisadi səmərə verə bilsin.

Ölkəmiz resurslarla zəngindir. İqtisadi potensialın istifadəsi üçün resursların istehsal dövryyəsinə tam cəlb olunması ilə yanaşı, onlardan daha səmərəli istifadə etmək lazımdır. Çünki təbii resursların kəmiyyət və keyfiyyəti iqtisadi artımın başlıca amillərindən biri olub, iqtisadiyyatın inkişafı üçün vacibdir.

Təbii resurslar dedikdə, bütün təbiət komponentləri, əsasən, torpaq, neft, su və s. nəzərdə tutulur.

Təbii resurslarımızın iqtisadiyyatımızın inkişafına təsirini şərh edin.

Torpaq kənd təsərrüfatı işlərinin aparılması üçün əsas resursdur. Torpağın münbitliyi yüksək məhsuldarlıq deməkdir. Əlbəttə, əgər torpaq şoran, qumlu və sair səbəblərdən yarırsızdırsa, bura əlavə kapital qoyuluşu tələb olunur. Belə olduqda həmin torpaq sahəsindən daha səmərəli istifadə etmək mümkün olacaq.

Torpaqla yanaşı, ölkə iqtisadiyyatına gəlir gətirən sahələrdən biri də neftdir. Neft amili iqtisadiyyatımızın inkişafında əsas rol oynamış sahələrdəndir. Ümumiyyətlə, təbii sərvətlərimiz olan torpaq, neft, su və s. resurslardan səmərəli istifadə ölkə iqtisadiyyatına böyük gəlir gətirir.

Əmək resurslarının kəmiyyət və keyfiyyəti də iqtisadi artımda xüsusi rola malikdir. Əmək resurslarından daha məhsuldar istifadə etməklə məhsul artımına nail olmaq olar. İşçi qüvvəsinin təhsil və peşə hazırlığı iqtisadi artımın sürətinə öz təsirini göstərir.

Təhsil və peşə hazırlığının iqtisadi artımın sürətinə təsirini faktlarla əsaslandırın.

İqtisadi artıma təsir edən amillərdən biri də resursların səmərəli bölgüsüdür. Resurslardan səmərəli istifadənin iqtisadi artım üçün oynadığı rol nə qədər əhəmiyyətlidirsə, onların səmərəli bölgüsü də bir o qədər önəmlidir.

1. Səmərəli istifadənin iqtisadiyyatın inkişafına təsirini izah edin.
2. "Ailədə səmərəli iqtisadiyyat" mövzusunda təqdimat hazırlayın.
3. "Məktəb şənliyə hazırlaşır" mövzusunda səmərəli xərclərin təşkil olunması üçün layihə hazırlayın.
4. "Dövlətin gəliri iqtisadi səmərəliliyin nəticəsidir" fikrini izah edin.
5. Həftəlik xərclərinizi hesablayın və cədvəldəki xanaları doldurun.

Tarix	Gəlirin mənbəyi və miqdarı	Mən nə aldım (məsarif)	Neçəyə idi?	Bu, istək, yaxud ehtiyac idi?
Cəm				

6. "Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində iqtisadi səmərəlilik elm və texnikanın inkişafından qaynaqlanır" cümləsini təhlil edib dəyərləndirin.
7. İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatındakı irəliləyişlərlə bağlı təqdimat hazırlayın.
8. Təsəvvür edin ki, bir şokolad fabriki açmısınız. Sizin rəqabətə davam gətirməyiniz üçün müəyyən önleyici işlər görülməlidir. Bu halda daha səmərəli yollar seçməyiniz zəruridir. Siz hansı addımları atardınız?

III TƏDRİS VAHİDİ

Mədəniyyət və tolerantlıq

- Tolerantlıq
- Mədəniyyətlərarası tolerantlıq
- Azərbaycanca dini tolerantlıq
- Dünyada müxtəlif dinlərə münasibət. Multikulturalizm
- Əxlaq və davranış normalarının ümumbəşəri əhəmiyyəti
- Bəşəriyyət qarşısında mənəvi borc
- Dünyanın dərk olunması

1. TOLERANTLIQ

1572-ci il 23 avqust, axşam. Kralın bacısının toyunda iştirak etmək üçün Parisə çoxlu sayda qonaqlar gəlmişdi. Onların arasında Fransanın katolik kilsəsinə qarşı çıxan protestant zadəganlar və dini rəhbərlər də var idi. Əksəriyyət öz ailəsi və uşaqları ilə təşrif buyurmuşdu. Gecə ikən şəhər qapıları bağlanır, kral ordusu silahlandırılır. Əvvəlcədən protestantlar olan evlərin qapılarına təbəşirlə ağ xaç işarəsi çəkilir. Gecə saat üçə yaxın vurulan kilse zənginin sədaları protestantların üzərinə hücum üçün işarə olur. Onlar yataqlarında öldürülür. İki həftə ərzində Parisdə başlanan qırğın Fransanın digər əyalətlərini də əhatə edərək minlərlə dinc əhalinin: kişi, qadın və uşaqların öldürülməsi ilə nəticələnir. Tarixdə dini zəmində baş verən bu hadisə "Varfolomey gecəsi" adı alaraq yalnız Fransanın deyil, bütün Avropanın tarixində silinməz bir ləkəyə çevrilir.

Nə üçün bu hadisə baş verdi? Varfolomey gecəsində insanların belə vəhşicəsinə öldürülməsinə səbəb nə idi?

**"Varfolomey gecəsi".
Fransua Dübuə.
XVI əsr**

Varfolomey gecəsi insanların hər hansı bir fərqi görə qırğına məruz qaldığı yeganə hadisə deyil. Dünya çox belə qırğınların şahidi olmuşdur. İspaniya katolik olmayanları inkvizisiyaya məruz qoyan, Amerika Birləşmiş Ştatlari isə bir neçə yüz il zənciləri və hinduları mənsub olduqları irqlərinə görə təqib edən ölkə kimi tarixə düşmüşdür. Lakin bu kimi qırğınların ən böyüyü 1939–1945-ci illərdə baş vermiş İkinci Dünya müharibəsi illərində milyonlarla yəhudinin yalnız milli mənsubiyyətə görə məhv edildiyi “Holokost”* hadisəsi olmuşdur.

Holokost – yunanca “holos” – bütün və “kaustos” – yanmış deməkdir. Almaniya nazi hakimiyyətin yəhudilərə qarşı soyqırımı belə adlanır.

Ümumiyyətlə, dini, milli, irqi, cinsi, siyasi, ideoloji fərqlərinə görə insanların təqiblərə və zorakılıqlara məruz qalması halları əksər ölkələrdə mövcud olmuşdur. Bu kimi hadisələr,

Amerikalı hindu

nəhayət ki, XX əsrin ortalarından etibarən dünya xalqlarını və mütərəqqi insanları düşünməyə vadar etmiş və xalqlar bir-birinə qarşı dözümlü olmaq haqqında qərar verməyə məcbur olmuşlar.

Dözümsüzlüyə qarşı hansı sənədlər qəbul edilmişdir? Bu sənədlərin qəbul edilməsinin bəşəriyyət üçün əhəmiyyəti nədir?

Dini tolerantlığın rəmzi olan Kazan kremli YUNESKO-nun Ümumdünya mədəni irsinin abidəsidir. Kremlin ərazisində pravoslav kilsəsi və Kul-Şərif məscidi yanbayan yerləşir

“Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi”ndə göstərilir: “İnsan ailəsinin bütün üzvlərinə məxsus ləyaqətin etirafı və onların bərabər, ayrılmaz hüquqları azadlıq, ədalət və ümumi dünyanın əsasını təşkil edir. İnsan hüquqlarına qarşı etinasızlıq və nifrət insanın vicdanını hiddətləndirən vəhşi aktlara gətirib çıxarır”. Bu Bəyannamədən sonra dözümlülük barəsində çoxlu sayda qərarlar qəbul edilir. Onlardan biri də 1993-cü ildə Avropa Şurasına üzv olan dövlətlərin Vyanada keçirdiyi toplantısında qəbul olunmuş irqçilik, xaricilərə qarşı qərəzli münasibət, dözümsüzlük mühitinin inkişafı və digər hallara qarşı Fəaliyyət Planıdır. 1995-ci ildə isə YUNESKO Baş Konfransı öz sessiyasında dözümlülük prinsiplərinə dair Bəyannamə qəbul etmişdir. Bu sənəddə qeyd olunurdu ki, dözümlülük, ilk növbədə, insan azadlıqlarının və universal hüquqların etirafı əsasında formalaşan fəal münasibətdir.

Dözümlülük anlayışı çox hallarda “tolerantlıq” kimi də işlədilir. **Tolerantlıq** – dözümlülük, başqa sözlə, digər inam və əqidələrə olduğu kimi yanaşma, onların varlığına dözümlü olma deməkdir. Dözümlülük başqa dinə, millətə, mədəniyyətə, adət-ənənəyə, baxışlara, xüsusiyyətlərə qarşı sakit yanaşma, onun varlığına dözümlü nümayiş etdirmək deməkdir.

Tolerantlıq anlayışının ən aydın tərfi Ümummilli lider Heydər Əliyevə məxsusdur. O demişdir: “Tolerantlıq, dözümlülük çox geniş anlayışdır. O həm insani münasibətlərin, həm də dövlətlərarası, millətlərarası, dinlərarası münasibətlərin bir çox cəhətlərinə aiddir... O təkcə dinlərin bir-birinə dözümlülüüyü deyil, həm də bir-birinin adətlərinə, mənəviyyatına dözümlülük, mədəniyyətlərə dözümlülük deməkdir”.

Bir qrup tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, dözümlülük ideyası ilk dəfə XVI–XVII əsrlərdə Avropada meydana gəlmişdir. O zaman dözümlülük yalnız din və insanların vicdan azadlığı ilə bağlı olmuşdur.

1648-ci ildə imzalanmış Vestfal sülhü dini dözümlülükə bağlı ilk sənəd hesab olunur. Lakin bu sənəd yazıldığı gündən fəaliyyətsiz olaraq qaldı. Belə ki onun ardınca gələn müharibə və dini dözümsüzlük bu ideya üçün mühitin yetişmədiyini sübut etdi.

**Türkiyənin paytaxtı
Ankarada "Terrora
yox, qardaşlığa hə"
mitinqi**

Sevgi, sülh, birlik

Dözümlülük haqqında tam dolğun fikirlər yalnız XX əsrin ortalarında, İkinci Dünya müharibəsi bitdiyi zaman formalaşmağa başladı. Lakin bu zaman siyasi liderlər dözümlülüüyü yox, insan hüquqlarını və vətəndaş azadlıqlarını önə çəkirdilər.

Bu gün tolerantlıq insan hüquqlarının həyata keçirilməsinin, sülhə nail olmağın ayrılmaz hissəsi kimi qəbul edilir. Tolerantlıq güclü əlaqələr yaradır, daha sıx əməkdaşlığa yol açır, insanların həmrəyliyinə möhkəmləndirir. Tole-

rantlıq ədavəti və fikir ayrılığını aradan qaldırmağa kömək edir, zorakılığa və hədə-qorxuya qalib gəlir, cəmiyyətdə təhlükəsizlik hissini təminatçısı kimi çıxış edir.

Tolerantlıq insan hüquqları və vicdanı ilə bağlı olub insan azadlıqları və hüquqlarını demokratiya əsasında formalaşdırır. İnsanların irqçiliyə, terrora və ekstremizmə qarşı olub bunları qəti şəkildə qəbul etməməsi də tolerantlıq hesab edilir.

Tolerant insan öz rəqiblərinə və özünə hörmətlə yanaşan şəxsdir. Tolerant insan əks baxışlara dözmək, onlara səbirlə yanaşmaq, öz baxışlarını digərlərinə təzyiq göstərməklə deyil, başa salaraq inandırmaq, insan hüquqlarına riayət etmək, digərlərinin şərəf və ləyaqətinə hörmətlə yanaşmaq kimi xüsusiyyətlərə malik olan şəxsdir. Çünki tolerant münasibət qarşılıqlı münasibətdir, yəni sizin başqalarını bağışlamağa gücünüz çatırsa, deməli, lazım gəldikdə onlar da sizi bağışlaya biləcəklər. O öz fikir ayrılığını əməkdaşlıq və dialoq prosesində aydınlaşdırır, mübahisəli münasibətlərə yol vermir, münaqişələri müzakirə və inandırma yolu ilə həll etməyə çalışır.

Tolerant cəmiyyətin yaranması üçün tolerant insanın formalaşması vacib məsələdir. Tolerant insan kimdir?

Necə düşünürsünüz, siz tolerantсыınız mı? Özünü tənqidi yanaşın. Tolerant insanla oxşar və fərqli cəhətlərinizi müəyyən edin.

Tolerantlıq insan hüquqlarının həyata keçirilməsinin, sülhə və əməkdaşlığa nail olmağın əsas amillərindən biridir. Tolerantlıq ədavəti və fikir ayrılığını aradan qaldırır, zorakılığa qalib gəlir, cəmiyyətin sabit inkişafını və təhlükəsizliyini təmin etmiş olur. Tolerant olmaqla insanlar sıx və geniş əhatəli əlaqələr yarada bilir, öz imkanlarını və fəaliyyətini rahatlıqla tənzimləyir, maraq və tələbatlarını daha asan yollarla reallaşdırırlar.

Lakin dözümlülüyn mövcud olması üçün ona uyğun sosial, siyasi, mədəni mühit olmalıdır. Dözümlü davranış tərzini azad iqtisadi və siyasi münasibətlərin formalaşmasını tələb edir. Belə bir cəmiyyətdə əməkdaşlıq və dialoq hamının bir-birinə bərabərhüquqlu və toxunulmaz fərdlər kimi yanaşmasına şərait yaradır. Bu mənada əsl tolerant münasibətlərin mövcudluğu demokratik mühitə malik cəmiyyətlərdə mümkündür. Demokratik cəmiyyət elə bir cəmiyyətdir ki, burada bir nəfərin azadlığı başqasının azad olmasına maneçilik törətmir. O, müxtəlif baxışların çoxluğundan ibarət olub, sosial qrupların öz maraq və mənafeələrini ifadə etmək imkanları yaradır.

Tolerantlıqla demokratik prinsiplər arasında nə kimi əlaqə vardır? Bunu yol-daşlarınızla müzakirə edin.

Plüralizm şəraitində hər bir kəs istədiyi baxışlara, dünya-görüşünə malik ola bilər, lakin həm də başqalarının həmin hüquqlarına hörmətlə yanaşır, istənilən fikir müxtəlifliyinə dözümlü münasibət bəsləyir. Demək, tolerant cəmiyyət plüralizmin hökm sürdüyü multimedəni cəmiyyətdir.

Multimedəni cəmiyyət anlayışını izah edin. Bu cəmiyyətin formalaşmasının əhəmiyyəti nədir?

Hər bir xalqın dözümlülüyə münasibəti müxtəlifdir. Göründüyü kimi, tolerantlığın əsasını insan şəxsiyyətinin təməl dəyərləri təşkil edir. Tolerant olmadan cəmiyyətin sabitliyi, dinc yaşaması mümkün deyil. Məsələn, bütün beynəlxalq müqavilələrə və sazişlərə imza atmasına baxmayaraq, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların oradan məcburi çıxarılması, ermənilərin Qarabağda Xocalı faciəsini törətmələri Ermənistanda tolerant dəyərlərin olmadığından xəbər verir. Buna görə də ekspertlər deyirlər ki, dözümlülük formal və qeyri-formal şəkildə ifadə olunur. Bəziləri onu öz qanunvericilik və konstitusiyalarında qeyd edirlər, digərləri isə, sadəcə, milli xarakterin bir hissəsi kimi qəbul edirlər.

Xocalı soyqırımı

Azərbaycan xalqı da tolerantlığı milli təfəkkürün nəticəsi hesab edir. Bununla belə, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ideoloji və siyasi müxtəliflik, çoxpartiyalılıq mövqeyindən çıxış edir. Bununla da, vətəndaşlarımızın tolerantlıq və humanizm ruhunda tərbiyə olunmasına xidmət edir. Elə buna görə də Azərbaycan dövlətinin ümumtəhsil məktəblərinin qarşısına qoyduğu tələblərdən biri də sizin, yəni gələcək vətəndaşların arasında bərabər imkanların və qarşılıqlı əməkdaşlığın yaradılmasıdır.

Parisdə Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə dünya şöhrətli fotoqraf Reza Deqatinin “Azərbaycan – tolerantlıq ölkəsi” adlı fotosərgisi

1. Tolerantlıq anlayışını izah edin və ona xas olan əlamətləri sadalayın.
2. Tolerant cəmiyyət necə bir cəmiyyətdir? Onu təsvir edin.
3. Münaqişə və tolerantlıq nə üçün təzadlı anlayışlar hesab olunur? Onların fərqli tərəflərini müəyyənəldirin.
4. Əlavə informasiya mənbələrindən istifadə etməklə multimədəni mühitin nə olduğunu araşdırın.
5. “Azərbaycan tolerant ölkədir” başlığı altında təqdimat hazırlayın.
6. “Mən dünyada tolerantlıq istəyirəm” adlı esse yazın.

2. MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI TOLERANTLIQ

Ətrafımızda müxtəlif geyimli, fərqli tərzə malik, fərqli düşüncəli insanlar çoxdur. Siz heç düşünmüşünüzmü, nə üçün insanlar fərqli tərzdə geyinir, fərqli həyat təzi keçirir, başqaları ilə fərqli şəkildə davranır, fərqli mahnıları dinləyir, kitablar oxuyur və s.? Biz insanların bu cür olmasını çox vaxt normal qarşılamış və hörmətlə yanaşmağa çalışmışıq. Bəs kiminsə hər hansı belə bir xüsusiyyəti nə vaxtsa sizi qıcıqlandırıbmi? Bu halda siz nə etmisiniz?

Tolerantlıq eyni zamanda dünyamızda mədəniyyətlərin zəngin müxtəlifliyinə, mövcud özünüifadə formalarına hörmətlə yanaşmaq, bunları tanımaq və düzgün anlamaqdır. Tolerantlığa daxil olan sferalardan biri mədəni tolerantlıqdır. Mədəni tolerantlığın mövcudluğu mədəni fərqlərin mövcudluğundan xəbər verir. Dünyada minlərlə mədəniyyət mövcuddur.

Siz, yəqin ki, mədəniyyətin maddi və mənəvi formalarda olduğunu bilirsiniz. Əslində, mədəniyyət daha geniş və çoxmənəli məfhumdur.

Tarixdə ilk dəfə “mədəniyyət” anlayışı latın dilində işlənmiş və “torpağın becərilməsi” anlamını verən “kultura” sözü ilə ifadə edilmişdir. Zaman ötdükcə mədəniyyət insanların intellektual səviyyəsini, onların təhsil və tərbiyəsini, əxlaq və estetik təfəkkürünü, yaradıcı baxışlarını, adət-ənənə və tarixi təcrübəsini ifadə etməyə başladı.

Bu gün mədəniyyət dedikdə biz, adətən, incəsənət, ədəbiyyat, musiqi, rəsm kimi sahələri nəzərdə tuturuq. Lakin mədəniyyət daha çox sahəni əhatə edir. O, cəmiyyət üzvlərinin həyat tərzini: geyim tərzini, nikah mərasimini, ailə həyatını, övladlarına və qohumlarına münasibətlərini, əmək fəaliyyətini, dini mərasimləri, asudə vaxtın keçirilməsini və s. aid etmək olar.

Hər kəs fərdi mədəni xüsusiyyətlərə malik olmaqla bərabər, həm də böyük bir mədəni toplumun tərkib hissəsidir. O öz xalqının, millətinin, etnik mənsubiyyətinin mədəni daşıyıcısıdır. Azərbaycanlı alim Yusif Rüstəmov qeyd edirdi ki, dünyada elə bir məfhum yoxdur ki, mədəniyyət qədər çoxmənəli çalarlara malik olsun. Bu mənada mədəniyyət

Nə üçün “torpağın becərilməsi” anlamını ifadə edən “mədəniyyət” sözü daha geniş mənəni özündə əks etdirə bildi?

İnsanın mədəni çevrəsinə daha hansı sahələri əlavə edə bilərsiniz? Sadalayın.

Sivilizasiya –

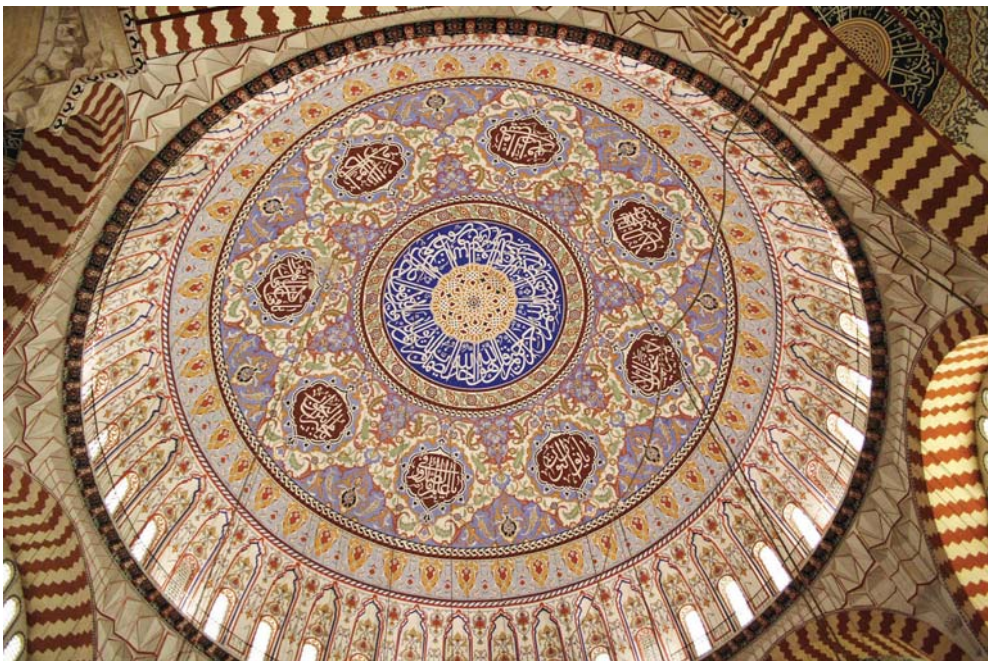
*latın dilində “sivis”
sözündən götürülüb
mülki deməkdir.*

*Sivilizasiya cəmiyyətin
özünəməxsus siyasi, sosial-
iqtisadi və mədəni
inkişafını əhatə
edir.*

həm də bəşəriyyətin rəngarəngliyinin və müxtəlifliyinin təzahürüdür. Mədəni müxtəliflik müasir dünyanın mədəni simasıdır.

Mədəniyyət yaradıcı təfəkkürün məhsuludur. O, insan varlığının dərinliyini və ölçüsüzlüyünü göstərir. Bu baxımdan mədəniyyət həm də insanın kimliyinin ifadəsidir. İnsan nə qədər tükənməz və müxtəlif simalıdırsa, mədəniyyət də bir o qədər çoxçeşidlidir. O yalnız yaradıcı xarakter daşımır, həm də yaradıcılığın nəticələrini qavramağın xarakterini də müəyyən edir. Əmək mədəniyyəti, davranış mədəniyyəti, qavrama mədəniyyəti insanların inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirir. Bu mənada mədəniyyət daxilində çoxlu sayda mədəniyyətlər də mövcuddur.

Daha böyük mədəniyyətlər sivilizasiya adlanır. Məsələn, Qədim sivilizasiya, Qərb sivilizasiyası, İslam sivilizasiyası, Türk sivilizasiyası və s.*

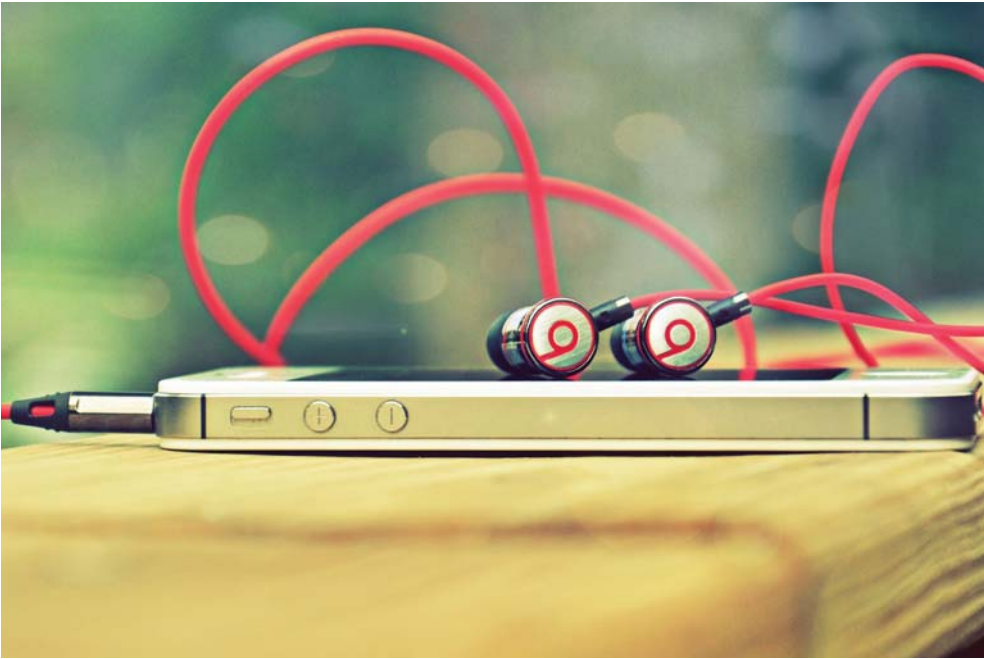
Qədim sivilizasiyalara dair nümunələr göstərin.

XX yüzillikdə planetimizdə iki dünya müharibəsinin baş verməsi, inqilablar və totalitar rejimlərin uzun illər milyonlarla insanların ölümünə səbəb olması, vandalizmin amansız nümunələri dünya xalqlarını mədəniyyətə fərqli baxışdan

yanaşmağa vadar etdi. Dünya cəmiyyətinin dilinə “tolerantlıq” kimi anlayışın gətirilməsi mədəni müxtəlifliyi ön plana keçirdi.

“Tolerantlıq” anlayışının dilimizə gəlməsinin səbəblərini izah edin.

Hər bir xalqın mədəniyyəti onun mədəni təcrübəsində yer alır. Lakin bu mədəni təcrübəni müxtəlif xarici təsirlərin altında yaşatmaq və sonrakı nəsillərə ötürmək müasir dövrün çox çətin bir probleminə çevrilmişdir. Məsələn, müasir informasiya texnologiyaları sayəsində bütün planeti əhatə edən bəşəri – qlobal mədəniyyət formalaşır. Bu zaman mədəniyyətlər qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etsə də, insanların böyük əksəriyyəti ixtiyarsız yad mədəniyyətə cəlb olunur. Bu, kütləvi mədəniyyətdir. Onun xüsusiyyətləri odur ki, eyni zamanda dünyanın hər bir nöqtəsində eyni xəbərlər yayımlanır, eyni

filmlərə baxılır, eyni musiqilər dinlənilir, eyni həyat tərzə asılanır və s. Kütləvi mədəniyyətin ünsürlərindən olan sosial şəbəkələr, informasiyanın sürətlə yayılması, texnologiyaların tez-tez dəyişməsi insanları sanki bir-birinə yaxınlaşdırır, lakin,

əslində, dəyişkən mədəni atmosfer olaraq onlar arasında mə-nəvi telləri də tez-tez dəyişdirir.

Mədəniyyətlərarası münasibətlərin formalaşmasında informasiyaların dünya-nın hər yerinə bərabər şəkildə ötürülməsinin nə kimi əhəmiyyəti vardır?

İnformasiya cəmiyyətinin bu kimi meyilləri ilə heç də hamı razı deyildir. Çünki bu mədəniyyətlə bərabər, insanların vərdiş etdiyi həyat tərzı də dəyişir. Proseslər göstərir ki, belə bir mədəni münaqişə yalnız mədəni tolerantlıq və dialoq vasitəsilə həll oluna bilər.

Siz mədəniyyətlərin bir-biri ilə dialoqunu əsaslandırın. Bu dialoqun əhəmiy-yətini təhlil edin.

Mədəniyyət insanları bir-birindən ayırmaq üçün deyil, onları yaxınlaşdırmaq üçün yaradılmışdır. Mədəni təcrübələr tarixən bir-birindən qidalanmışdır. Məsələn, Avropada mədə-

niyyətin inkişafına islam alimlərinin əsərləri böyük təsir göstərmişdir. Müasir dövrümüzdə mədəniyyətlərin bu kimi təması və ya dialoqu daha sürətlə baş verir. Sadə bir misal çəkək. Bu gün dünyada hamının istifadə etdiyi çay Çin mədəniyyətinin, qəhvə ərəb, şalvar və hündür dabanlı ayaqqabılar qədim türk mədəniyyətinin ünsürləridir. Bu kimi faktları daha da artırmaq olar.

*Müxtəlif
mədəniyyətlərlə
bağlı verilmiş
nümunələrə
daha nələri
əlavə edərdiniz?*

Bu mənada dünyanın mədəni müxtəlifliyi və bu müxtəlifliyin daim bir-biri ilə əlaqədə olması təbii hadisədir. Dünyada mədəni ənənələr nə qədər zəngin və genişdirsə, bütövlükdə mənəvi həyat da bir o qədər zəngindir. Çünki mədəni sərvətlər mədəniyyətin yalnız xarici formasıdır, onun əsl məzmunu isə insanın özünün inkişafıdır.

Tolerantlıq öz mahiyyətinə görə geniş fəaliyyət istiqamətinə malikdir, belə ki, bu anlayış passiv dözümlü deyil, əksinə, aktiv əxlaqi yanaşmadır. İnsan digərlərinin mədəniyyətinə dözümlə, hörmətlə yanaşmaqla öz mədəniyyətini başqalarına zorla yeritmir, əksinə, onun təbliğatçısına çevrilir, fərqli özü-nü inkişaf modelini yaradır.

Mədəni tolerantlıq mənəvi xüsusiyyətdir. O, başqalarının maraqlarına, əqidəsinə, inamına, verdişlərinə dözümlü münasibətlə xarakterizə olunur. Mədəni tolerantlıq digər insana hörmət, onun şəxsi əqidəsinin varlığını qəbul etmək deməkdir. Tolerantlıq həm də bizdən fərqli insanların olduğu kimi qəbul edilməsidir. O, özünə inamın təzahürü olub, insanın digər fikir və əqidə qarşısında inamını, mənəvi rəqabətdən çəkinməməsini və şəxsi mövqeyinin dayanıqlığını ifadə edir.

Mədəniyyətlərə tolerant yanaşmanı dini tolerantlıqla müqayisə edin.

Bu gün Azərbaycan da dünyanın mədəni həyatında yaxından iştirak edir. Son illər ölkəmizin mədəni həyatında baş verən hadisələr, o cümlədən “Eurovision–2012” mahnı müsabiqəsi və muğam müsabiqələrinin keçirilməsi, I Avropa Oyunlarının və “Formula–1” yarışlarının təşkili kimi böyük mədəni tədbirlər, müxtəlif festivallar, konfranslar bunu deməyə əsas verir. Prezidentimiz İlham Əliyev və Birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyeva da Azərbaycanın qlobal dünyada çoxmədəniyyətliyin və mədəni tolerantlığın nümunəsinə çevrilməsi üçün əllərindən gələni edirlər.

1. *Xalqımızın hansı maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələrini tanıyırsınız? Sistemləşdirilmiş cədvəldə qeydlərinizi aparın.*
2. *“Mədəni müxtəliflik” anlayışını necə başa düşürsünüz? Fikrinizi əsaslandırın.*
3. *Həyatımıza digər xalqların hansı mədəni ünsürləri daxil olmuşdur? Onlardan milli-mənəvi keyfiyyətlərimizə xələl gətirməyənləri seçə bilərsinizmi?*
4. *“Planetin mədəni xəritəsi” adlı təqdimat hazırlayın.*
5. *I Avropa Oyunlarının ölkəmizdə keçirilməsinin mədəniyyətlərarası tolerantlığın nümunəsi olduğunu faktlarla sübut edin.*
6. *Təşkil edilən müxtəlif yarışmaların, eləcə də “Eurovision” musiqi yarışmasının ölkələr üçün əhəmiyyəti nədir? İzah edin.*

3. AZƏRBAYCANDA DİNİ TOLERANTLIQ

**1. 2003-cü ildə
Bakıda rus pravoslav
kilsəsinin açılışı**

**2. Bakıda Baş
Kafedral kilsənin
açılışı**

2001-ci il yanvarın 5-də rus pravoslav icmasının nümayəndələri ilə görüşündə Ümummilli lider Heydər Əliyev demişdir: "Azərbaycan dünyanın bütün səmavi dinlərinin yüksək mənəvi dəyərlərini özündə əks etdirən zəngin mənəvi irsə malikdir. Məhz buna görə də dialoqa səsləyən çağırışlar, dini və etnik mənsubiyyətdən asılı olmayaraq, hər bir azərbaycanlı tərəfindən tam dəstəklənir ... dostluq və əməkdaşlıq ab-havasının həmişə hökm sürdüyü ölkəmizdə dini dözümlülük və tolerantlıq artıq xalqımızın ... bir həyat tərzinə çevrilməkdədir".

Ulu öndərin fikrinə münasibət bildirin. Azərbaycanın dini tolerantlıqda mövqeyi nədən ibarətdir?

Nə üçün demokratik cəmiyyətdə tolerantlığın olması başlıca amil hesab edilir?

Demokratik cəmiyyət digərlərindən onunla fərqlənir ki, bu cəmiyyətdə insanların şərəf və ləyaqəti qorunur. Millətdən, dinindən, irqindən, cinsindən, yaşından, sosial statusundan asılı olmayaraq insan hüquqlarına riayət olunur. Belə cəmiyyətlərdə sosial və hüquqi ədalətsizlik, milli, irqi və dini ayrışkıncılıq yolverilməzdir. Bütün münaqişələr və mübahisələr optimal yolların axtarılmasına istiqamətlənən dialoq və qarşılıqlı əməkdaşlıq mühitində, qanun və dəyərlərin aliliyi çərçivəsində həll olunur. Buna görə də dözümlülük bəşəri mənə kəsib edir. Tolerant olmaq bu gün hərbi və dini münaqişələrlə çalxalanan planetimizin, sivilizasiyanın təhlükəsizliyinə xidmət edən başlıca amillərdən biridir.

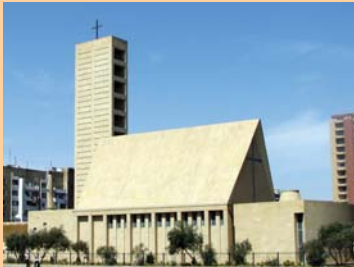
Bəşəriyyət, cəmiyyət qarşısında öz missiyasını və rolunu dərk etmiş xalq tolerantlığın təmin olunmasına öz töhfəsini verməyə çalışır. Çünki ağıllı insanlar anlayırlar ki, tolerantlıq günün tələbindən çox öz vətəndaşlarının, xalqının, millətinin və dövlətinin təhlükəsizliyinə xidmət edir.

Bu gün bəşəriyyəti daha çox narahat edən problemlərdən biri hələ də dünyada dini tolerantlığın bərqərar olmamasıdır. Bir çox ölkələrdən fərqli olaraq, Azərbaycan dini tolerantlığa gözəl nümunə ola biləcək ölkədir. Ulu öndər Heydər Əliyevin bu sahədə əsasını qoyduğu uğurlu siyasəti hazırda ölkə Prezidenti İlham Əliyev davam etdirir.

Azərbaycanın dinlərarası dialoq və əməkdaşlıq sahəsində nadir təcrübəsinin bariz nümunəsi kimi Prezident H.Əliyevin 1996-cı il sentyabrın 26-da Vatikanın Roma Katolik Kilsəsinin başçısı II İoann Pavellə görüşünü göstərə bilərik. Katolik icma Azərbaycanda 1999-cu ildə təsis edilmişdir. İcmanın ilk toplantıları evlərdə keçirilirdi.

22–24 may 2002-ci ildə Roma Papasının Azərbaycana tarixi səfəri baş tutmuş və o, Bakıda olarkən Azərbaycandakı tarixi dözümlülük ənənələrini xüsusi qeyd etmişdir. Bu görüşdən sonra Bakıda katolik kilsəsi inşa edildi. Hazırda katolik icmasında Vatikanın təyin etdiyi iki keşiş xidmət göstərir.

Bu siyasətin davamı olaraq 2010-cu ildə “Qloballaşma, din, ənənəvi dəyərlər” mövzusunda dünya dinləri liderlərinin Bakıda keçirilən Zirvə Görüşündə 33 ölkədən ənənəvi dinləri təmsil edən 200-dən çox nümayəndə iştirak etmişdir.

Prezident İlham Əliyevin tolerantlıq sahəsində uğurlu siyasət aparmasına dair nümunələr göstərin.

**“Tolerantlıq
Azərbaycanın
vizit kartıdır”.**

*Azərbaycan
Respublikasının
Prezidenti
İlham Əliyev*

Dünyada çoxlu sayda dinlər və inanclar mövcuddur. Hər bir dindar insan inandığı dinin digər dinlərdən daha mükəmməl olduğuna əmindir. Ona görə də bəzən bu gün din insanların həyat tərzinə, davranış qaydalarına, baxışlarına, hərəkətlərinə qanunlardan daha güclü təsir edir. Sovet İttifaqının iflası sübut etdi ki, insanları dindən ayırmaq, təcrid etmək mümkünsüzdür. Uzun illər dinləri qəbul etməyən sovet hakimiyyəti insanların dini inanclarını, adət-ənənələrini boğa bilmədi. Təqiblər insanların dini bağlılığını daha da artırdı.

Sovet hakimiyyətinin dini boğmaqda məqsədi nə idi? Dinin təqib olunmasına baxmayaraq, ona olan inancın daha da artmasının səbəbləri nə idi? Belə idarəçiliyin mənfi tərəflərini müəyyənləşdirin.

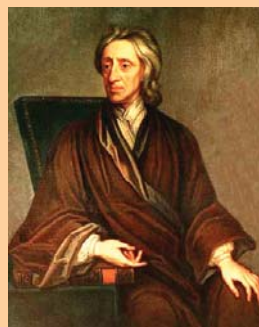
Ölkəmizdə əhalinin əksəriyyətinin dini islamdır. İslam milli təfəkkürümüzün formalaşmasında böyük rol oynamışdır.

İslam dini xalqımızı dünyada yaşayan bütün müsəlmanlarla din həmrəyinə çevirmiş, onlara yaxın etmişdir. Təsadüfi deyil ki, islam dini meydana gəlmiş gündən demokratik və tolerant bir din kimi özünü göstərə bilmiş və özündən əvvəlki bütün təkallahlı dinlərə qarşı tolerant olduğunu sübut etmişdir. Bunu “Qurani-Kərim”in “əl-Bəqərə” surəsinin 62-ci ayəsində oxuya bilərik.

*“Qurani-Kərim”dən
bu surəni tapın və
oxuyun. Mənasını
izah etməyə
çalışın.*

Təsadüfi deyil ki, dini dözümlülüyn ilk tədqiqatçılarından olan Con Lokk deyirdi ki, əgər dində məhəbbət, iltifat və mərhəmət yoxdursa, o, həqiqi sayıla bilməz. Səmimi və namuslu insanlar yalnız dini müxtəlifliyə dözümlülük, cəmiyyətə sülh bəxş edə bilərlər.

C.Lokkun fikirlərinə münasibət bildirin. Dini dözümlülüyə aid siz hansı fikri söyləyərdiniz?

“Qurani-Kərim” cəmiyyəti birlik və əmin-amanlıq içərisində yaşamağa çağırır. Həmçinin insanları ədalətə və bərabərliyə, qardaşlığa, onlar arasında mehriban münasibətlərin bərqərar olmasına səsləyir. İslam dini müsəlmanları daha təmkinli və səbirli olmağa səsləyir. Bu müqəddəs kitabın “əl-Hucurat” surəsinin 13-cü ayəsində deyilir: “Sonra bir-birinizi tanıyasınız deyə, sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq”.

Verilmiş ayəni şərh edin. Fikirlərinizi əsaslandırarkən faktlara istinad edin.

Göründüyü kimi, Allah orada millətlərin bir-birini tanımasını ayrıca bir şərt kimi qoyur, onları ədavətə deyil, barışığa və əmin-amanlığa çağırır. Hədislərin birində Məhəmməd peyğəmbər (s.ə.s.) qeyd edir: “Dini başa salarkən xalqa inandırma yolu ilə təsir göstərin, zor işlətməyin”. Bu mənada islam dini bu gün bir barış və əmin-amanlıq dini kimi çıxış edir.

*Sizcə, cəmiyyətdə
islamın barış və
tolerantlıq çağırışlarının daha
yaxından tanınması üçün nə
etmək lazımdır?*

Lakin bu gün islamda dini tolerantlığın olmasını heç də hamı mütləq şəkildə qəbul etmir. Bəzən islam şüarları ilə terror və ekstremizm törədərək ümumilikdə bəşəriyyətə qarşı təhlükə yaradanlar da vardır. Buna görə də hazırda dini tolerantlığın bərqərar olması dövlətlər qarşısında duran əsas siyasi istiqamətlərdən biridir.

İslam şüarları ilə terror və ekstremizmin təbliğatına dair hansı hadisələri nümunə göstərə bilərsiniz?

Azərbaycanda çoxlu sayda millətlər və dinlər mövcuddur. Bakıda və ölkəmizin müxtəlif bölgələrində məscidlər, kilsələr, sinaqoqlar, məbədlər yanaşı fəaliyyət göstərir. Müxtəlif dini ayinlər həyata keçirilir, dini bayramlar qeyd edilir. Bütün bunlar dövlətimizin tolerantlığının sübutudur. Müasir Azərbaycanın tolerant dini siması bu günün hadisəsi deyildir. O, ağıllı və uzaqgörən siyasətin nəticəsidir.

**Kış kəndində (Şəki)
qədim Alban kilsəsi**

Araşdırma aparın. Yaşadığınız və ya təhsil aldığınız yerə yaxın hansı dini qurumlar yerləşir? Burada hansı dini bayramlar və mərasimlər həyata keçirilir?

Ümumiyyətlə, Azərbaycan tarixən tolerant bir ölkə olmuşdur. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddialarını çıxmaq şərtilə Vətənimizdə heç bir zaman dini və milli zəmində münaqişə olmamışdır. İnsanlar daim milli və dini əmin-amanlıq şəraitində yaşamışlar. Qeyd etməliyik ki, bu cür dözümlülüyün indiyədək qalmasında xalqımızın və islam dininin rolu çox böyükdür. Bu fikri Ulu öndərimiz Heydər Əliyev də təsdiq edirdi.

XX əsrin sonlarında yenidən öz müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan Respublikası dini tolerantlığın formalaşdırılmasını və vətəndaşların bu ruhda yetişməsinə qarşısına ən vacib bir məqsəd kimi qoyur. Təsadüfi deyil ki, 1995-ci ildə qəbul edilən Konstitusiyada dinin dövlətdən ayrılması, bütün dinlərin eyni hüquqlara malik olması və hər kəsin sərbəst şəkildə etiqadına imkan yaratdığı vicdan azadlığı tolerantlığın hüquqi bazasını yaratmaq üçün başlıca şərt olmuşdur.

Hüquqi baza dedikdə nə başa düşürsünüz?

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, maddə 48.

Vicdan azadlığı

- I. Hər kəsin vicdan azadlığı vardır.*
- II. Hər kəsin dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək, hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququ vardır.*
- III. Dini mərasimlərin yerinə yetirilməsi ictimai qaydanı pozmursa və ya ictimai əxlaqa zidd deyildirsə, sərbəstdir.*
- IV. Dini etiqad və ya əqidə hüquq pozuntusuna bəraət qazandırmır.*
- V. Heç kəs öz dini etiqadını və əqidəsini ifadə etməyə (nümayiş etdirməyə), dini mərasimləri yerinə yetirməyə və ya dini mərasimlərdə iştirak etməyə məcbur edilə bilməz.*

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 48-ci maddəsini müzakirə edərək tolerantlığın ölkəmizdə mövcudluğunu sübut edin.

Bu illərdə Azərbaycanda dini və müasir cəmiyyətin bir sıra vacib mövzularını əhatə edən çoxlu sayda konfranslar və

forumlar təşkil edilmiş, dünyanın aparıcı dinşünas alimləri və din xadimləri dəvət olunmuş, elmi tədqiqat işləri aparılmışdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin müsəlman dünyası üçün böyük maraq kəsb edən bir çox din xadimlərini: Papa II İoann Paveli, Ümumrusiya Patriarxı II Aleksini Bakıya dəvət etməsi onun tolerantlıq və dini yönümdə apardığı uğurlu siyasətin davamı idi. Onun prezidentliyi dövründə neçə-neçə məscid, kilsə və pirlərdə bərpa və təmir işləri aparılmışdır. Onların arasında ən böyük əmək sərf olunanları: Bakıdakı Təzəpir məscidinin bərpasını, Bibiheybət məscidinin yenidən tikilməsini, yeni müasir arxitektura malik katolik kilsənin tikintisini göstərmək olar.

Bibiheybət məscidi

Ulu öndərin əsasını qoyduğu dini dözümlülük nümunəsi bu gün Prezident İlham Əliyevin siyasəti nəticəsində uğurla davam etdirilir. Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi də dini qurumlarla sıx əməkdaşlıq edərək dövlətin dini tolerantlıq siyasətinə öz töhfəsini verməkdədir.

Bu gün Azərbaycanda Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi, xalqın dini maariflənməsinə xidmət edən fəaliyyət növləri vardır. Bu sahədə düzgün dini təbliğata istiqamətlənmiş

*Azərbaycanda
daha hansı dini
mərkəzləri
tanırırsınız?*

elmi və dini araşdırmalar aparılır. Azərbaycanda rus pravoslav kilsəsinin, katolik kilsəsinin nümayəndəlikləri, yəhudi sina-qoqu fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan həmişə dini dözümsüzlüyü pisləmiş, cəmiyyətdə sabitliyi pozmağa çalışan, dini və sosial vəziyyəti kəskinləşdirən terrorizmə, ekstremizmə qarşı mübarizədə digər ölkələrlə və təşkilatlarla yaxından əməkdaşlıq etmişdir. Xarici ölkələrdən gələn zərərli dini ədəbiyyatın, informasiyanın təbliğinin, xalqımızın milli təfəkkürünə yad olan dini radikal çağırışların qarşısı vaxtında alınır, xarici ölkələrdə yerləşən dini-terror qruplaşmaları ilə əlaqədə olan bəzi dini təşkilatların fəaliyyəti nəzarətdə saxlanılır. İctimai asayişin pozulmasına, şəxsiyyətin şərəf və ləyaqətinin alçaldılmasına istiqamətlənən qanunazidd fəaliyyət yerindəcə dəf edilir.

2002-ci ildə keçirilmiş ATƏT-in Demokratik Təsisatlar və İnsan Haqları Bürosunun Bakı konfransında deyilmişdir: “Azərbaycan yüz illər boyunca müxtəlif mədəniyyətlərin yanası yaşamasına, dözümlülüyə bariz nümunə ola bilər”.

ATƏT-in Bakı konfransında deyilmiş bu fikrin kimə məxsus olduğunu müəyyən edin. Söylenmiş fikrin əsaslı olduğunu sübut edin.

1. Azərbaycanda tarixən hansı dinlər mövcud olmuşdur? Onlardan hansıları indiyədək xalqın arasında yaşamaqdadır? Azərbaycan tarixi fənnindən qazandığınız biliklərə müraciət edərək sadalayın.
2. İslam, xristianlıq və yəhudi dinlərinin xüsusiyyətlərini müqayisə edin. Hansı ümumi cəhətlərə rast gəldiniz? Fikirlərinizi əsaslandırın.
3. “Azərbaycan dini tolerantlığın nümunəsidir” mövzusunda təqdimat hazırlayın.
4. Azərbaycanda keçirilmiş dini görüşlər və ya konfranslara aid araşdırma aparın, tolerant ölkə olduğumuzu sübut edən esse yazın.
5. Son illərdə Prezident İlham Əliyevin dini tolerantlıqla bağlı gördüyü tədbirləri araşdırın. Siz bu sahədə hansı tədbirlərin görülməsini təklif edərdiniz?
6. “Dini etiqad azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununu araşdırıb tolerant ölkə olduğumuzu əsaslandırılmış şəkildə sübut edin.

4. DÜNYADA MÜXTƏLİF DİNLƏRƏ MÜNASİBƏT. MULTİKULTURALİZM

İnsanların həyata baxışları və inancları müxtəlifdir. Bu müxtəlifliklər mədəniyyətlərdə və dini etiqadlarda öz əksini tapmışdır. Qədim Çin mütəfəkkiri Konfutsi deyir: “Dünyada çox yollar var, lakin onların hamısı bir məqsədə doğru aparır. Yüz üsul var, lakin nəticə həmişə birdir”.

Konfutsi bu aforizmi söyləyərkən nə demək istəmişdir? İnsanların seçdiyi müxtəlif yollar birinin digərinin xüsusiyyətinə dözümlü yanaşmasına şərait yaradırmı? Müxtəlif dinlərə münasibətdə dözümlü olmağın əhəmiyyəti nədir? Nə üçün biz insanların yolları ayrı olsa da, məqsədləri eynidir?

Bildiyiniz kimi, insanlar çox müxtəlifdirlər. Onların əmək fəaliyyəti, münasibətləri, yaşam tərzləri də bir-birindən fərqlənir. Lakin insanlar həmin fərqlərin ifadəsi olan əqidələrinə, maraqlarına, inamlarına, yaşam tərzlərinə görə bir-biri ilə müxtəlif qruplarda birləşirlər. İnsanları bir-birinə yaxınlaşdıran ən böyük birlik dindir. Bu mənada din cəmiyyətdə sosial birlik, həmrəylik, mənəvi əlaqə üçün vasitədir.

“Din” sözünün mənası ərəb dilində “inam”, “etimad” deməkdir. O, dilimizə islam dininin yayılması ilə əlaqədar daxil olmuşdur. Din həm də xalqın mənəvi mədəniyyətinin bir sahəsidir. O, insanların dünyanı dərk etmək istəyindən yaranmış dünyagörüşü formasıdır. İnsanlar dinin vasitəsilə təbiət və cəmiyyət hadisələrinin baş verməsini, inkişafını, bütün dəyişiklikləri fəvqəladə qüvvələrin təsiri ilə əlaqələndirir, onların fəaliyyətinin nəticəsi kimi izah edirdilər.

Siz dünyada mövcud olan dinlər haqqında əvvəlki siniflərdə də məlumat almısınız. Yadınıza salın, dünyada hansı dinlər mövcuddur?

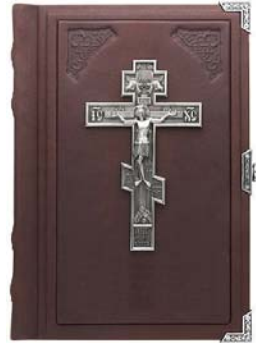
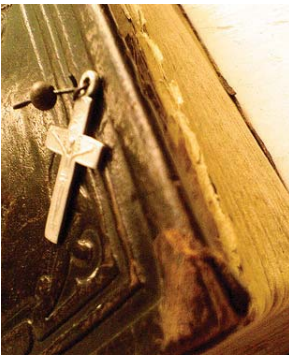
Məlumdur ki, dinlər müxtəlifdir. İnsan heyvan və bütələrə sitayişdən başlayaraq tək, vahid Allaha inama qədər dini təfəkkürün intibah yolunu keçmişdir. Hazırda insanların əksəriyyəti tək Allaha inama üstünlük verir. Ən qədim təkallahlı din e.ə. I minillikdə Fələstində meydana gəlmiş iudaizm dini- dir. Bu dinə yəhudilər etiqad edirlər. İudaizm milli din hesab olunur. Milli dinlərə yaponların sintoizm, çinlilərin daosizm dinlərini də misal göstərmək olar.

Xristian, islam, iudaizm və buddizm dünyada ən geniş yayılmış dinlərdir.

İudaizm, xristianlıq, islam dinlərinin əsas ideyasının verildiyi müqəddəs kitablara əsasən onlar səmavi dinlər hesab edilir.

Bu kitablardakı nəsihətlər, rəvayətlər və hökmlər məhz Allahın kəlamları olmaqla Onun insanla ünsiyyət vasitəsidir.

Bu dinlərin müqəddəs kitabları hansılardır? Yədinizə salın.

Mütəfəkkirlər dinin insan həyatındakı roluna müxtəlif aspektlərdən yanaşmışlar. Bəziləri onu müsbət, digərləri isə mənfi qiymətləndirmişlər. Bir çox alimlər hesab edirlər ki, din insan ruhunun inama olan tələbatıdır. Onlar qeyd edirlər ki, elm insanların qarşısına qoyduğu suallara tam cavab verə bilmir, dinin isə bütün suallara cavabı vardır. Bu mənada din insanın təbiət qarşısında acizliyinin nümunəsi deyil, onun sirlərini axtarmaq cəhdidir.

“Din insanın təbiət qarşısında acizliyinin nümunəsi deyil, onun sirlərini axtarmaq cəhdidir” ifadəsini öz fikirlərinizlə, eləcə də nümunələrlə əsaslandırın.

Dini etiqadın mərkəzində Allah dayanır. İnsanlar onu fərqli dillərdə fərqli sözlərlə adlandırırlar. Lakin mahiyyət etibarilə o hamı üçün eyni məna kəsb edir. Çünki o, tək dünyanın tək və qüdrətli İlahi Varlığıdır. Din insanı öz hisləri vasitəsilə Allaha birləşdirir. İnsan ona yaxın olmaq üçün pis əməllərdən çəkinir, əxlaqlı olmağa çalışır, mənəvi kamiliyyətə istiqamətlənir. Dinlərə görə, Allaha yaxınlaşmanın yolları çoxdur. Bəzi dinlərin öz müqəddəs kitabları, peyğəmbərləri, bəzilərinin isə əsrlərlə formalaşan adət və ənənələri, duaları, ayinləri mövcuddur.

◀ **İsa Məsihin kilsəsi**

Əslində, hər bir kəsin dinə olan münasibəti iki formada: biri doğulduğu ailənin, mənsub olduğu xalqın və millətin tarixən sitayiş etdiyi dini qeyd-şərtsiz qəbul etməsi ilə, ikincisi isə müstəqil şəkildə, şəxsiyyətin öz əqidəsinə və mənəviyyatına uyğun olaraq seçməsi ilə müəyyənləşir. Birincidə o, mənsub olduğu dini öz milli kimliyinin və adət-ənənəsinin ayrılmaz bir hissəsi kimi qəbul edərək valideynlərinin dinə olan münasibətlərinə əsasən dinə inanır. İkincidə isə könüllü şəkildə, milli kimliyindən asılı olmayaraq, dini ayinlərin tələblərini və vacibliyini dərk edir, yaxud da digər dini təbliğatın nəticəsində qəbul edir.

Dini təbliğat dedikdə nə nəzərdə tutulur? Buna dair misallar göstərin. Bu gün dini təbliğat hansı vasitələrlə həyata keçirilir?

Demokratik ölkələrdə dini seçim sərbəstdir. Hər bir kəsin dini əqidəsinə ifadə etmək və yaymaq hüququ vardır. İnsanlar dini etiqadında, ibadətlərində, dini ayin və mərasimlərin icrasında iştirak etməkdə, dini öyrənməkdə və təbliğ etməkdə sərbəstdirlər.

Dinin sərbəst şəkildə seçilməsinin əhəmiyyətini şərh edərək müzakirə aparın.

Tac-Mahalın yanında müsəlmanların ibadəti

Bəşər sivilizasiyasının müxtəlif mədəniyyətlərinin qorunması üçün dinlər və mədəniyyətlər arasında dialoqun inkişaf etdirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir dövrdə insanlar arasında mehribançılıq və qarşılıqlı anlaşma mühitinin yaranması dünyada mövcud nisbi sabitliyi və müstəqilliyi qoruyub saxlamağa imkan verir. Tarixin inkişaf prosesi artıq sübut etmişdir ki, mədəniyyətlərin müxtəlifliyini qəbul etməyən, digər dinlərə etiqad edən insanların adət-ənənələrinə, həyat tərzinə, əqidə və düşüncələrinə hörmətlə yanaşılmayan, tolerantlıq prinsipinə əməl olunmayan cəmiyyətlərdə sabitliyə və inkişafa nail olmaq qeyri-mümkündür.

2001-ci ildə Böyük Britaniyanın Lordlar palatasında "Dünyəvi dövlətdə dinlərin birgə yaşayışı: Azərbaycanın pozitiv təcrübəsi" adlı seminarın keçirilməsi göstərdi ki, ölkəmiz hələ onillik müstəqil inkişaf dövründə dini tolerantlıq və dözümlülük nümunəsi imicini qazanmışdır.

Dini təcrübə həm də həyat, yaşamaq, dövrün tələblərinə uyğunlaşmaq təcrübəsidir. Bu mənada o, sosial münasibətlərin inkişaf nümunələrindən biridir. Miqrasiyanın genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq, hər bir din öz coğrafiyasını və münasibətlərini də genişləndirir. İnsanlar dinlə bərabər onlara xas olmayan mühitə yeni həyat tərz, yeni təcrübə, yeni mədəniyyət gətirirlər ki, bu da yerli mədəniyyətlə təmasda müəyyən problemlərə gətirib çıxarır. Yerli əhali isə əsrlərlə öyrəşdiyi mühitə yad ünsürlərin gəlməsini yaxşı qarşılamır.

Müxtəlif dinlərə və mədəniyyətlərə hörmətlə yanaşmaq multikulturalizm ideyalarında öz əksini tapır.

Bu termin ilk dəfə 1957-ci ildə İsveçrədə istifadə olunmuşdur.

Multikulturalizm ölkə əhalisinin etnik irqi və dini müxtəlifliyindən asılı olmayaraq, onların hamısının hüquq və azadlıqlarına hörmətlə əlaqədardır. Multikultural cəmiyyətdə hər bir vətəndaş öz mədəniyyətini, dilini, ənənəsini, etnik və dini dəyərlərini inkişaf etdirmək, ana dilində məktəb açmaq, qəzet və jurnal dərc etdirmək sahələrində bərabər hüquqlara malikdir.

*Azərbaycanda
dini icmalara və
digər dinlərə
qayğıkeş
münasibəti
nümunələrlə
əsaslandırın.*

70-ci illərdən etibarən Avropaya miqrasiyanın kütləvi xarakter alması bu terminin öz ərazisində çoxlu sayda miqrant qəbul edən ölkələrə şamil edilməsinə səbəb oldu. Məsələn, Kanadada multikulturalizm siyasəti, yerli mədəniyyətlə gəlmə mədəniyyətlərin bir-biri ilə münasibətlərini yarada bilməsi zəminində reallaşmağa başladı. Kanadanın ardınca bir çox ölkələrdə, xüsusən Avropa ölkələrində də multikulturalizm siyasəti aparılmağa başlandı.

Multikulturalist mədəniyyəti özündə birləşdirən Azərbaycan Respublikası bu ənənəyə sadıq qalır. Ölkə Prezidenti İlham Əliyev məhz bu baxımdan 2016-cı ili “Multikulturalizm ili” elan etmişdir.

Prezident İlham Əliyev tarixi təcrübəyə söykənərək multikulturalizmlə bağlı demişdir: “Azərbaycanın tarixi və keçmişi göstərir ki, bunu etmək mümkündür. Bu gün Azərbaycan müstəqil ölkə kimi həm Avropa Şurasının, həm də İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının üzvüdür. Azərbaycan nadir ölkələrdəndir ki, hər iki təşkilatda üzvdür və eyni zamanda fəal üzvdür. Sivilizasiyaları, dünya dinlərini birləşdirmək, əməkdaşlığı dərinləşdirmək üçün hesab edirəm ki, bizim ölkə kifayət qədər böyük səylər göstərir”.

**Şvetsvigen məscidi.
Almaniya**

Cəmiyyətin dini tolerantlıq nümayiş etdirə bilməsi üçün onun fərdləri tərəfindən qəlbən digər dinlərin varlığına inam və dözümlü xarakteri formalaşmalıdır. Çünki əks halda ölkənin sabitliyi, cəmiyyətin normal fəaliyyəti qeyri-mümkün olacaq.

1. Səməvi dinlərin ümumi cəhətlərinə aid cədvəl tərtib edin.
2. "Tolerantlıq – dünyanın dini simasıdır" adlı təqdimat hazırlayın.
3. Dini tolerantlığın mədəni tolerantlığa təsirini müəyyənləşdirin.
4. Dini tolerantlığın qorunmasını müəyyən etmək üçün sorğu vərəqi hazırlayın.

2001-ci ilin aprel ayında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında "Qafqazın dağ yəhudiləri" mövzusunda beynəlxalq seminar keçirilmişdir.

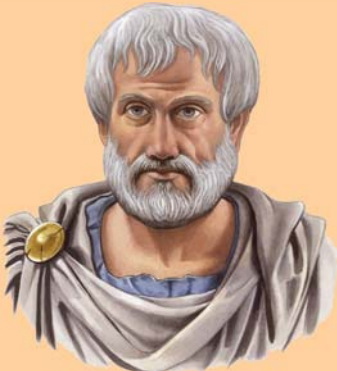
5. Azərbaycanda tolerantlığın yüksək səviyyədə qorunmasını daha hansı faktlarla sübut edə bilərsiniz?

Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin məlumatına görə, 2014-cü ildə Azərbaycan ərazisində 1802 məscid, 5 pravoslav, 1 katolik, 4 gürcü-pravoslav kilsəsi, 6 sinaqoq və digər ibadət yerləri fəaliyyət göstərmişdir.

5. ƏXLAQ VƏ DAVRANIŞ NORMALARININ ÜMUMBƏŞƏRİ ƏHƏMİYYƏTİ

Cəmiyyətdə münasibətlər elə qurulmuşdur ki, onlar nə dövlət qanunları, nə də dini ehkam və tələblərlə nizamlanır. Məsələn, adətən, böyüklər danışarkən biz onları sona qədər dinləyir, sözlərini kəsməyi eyib hesab edirik. Avtobusa yaşlı insan və ya əlil daxil olarkən yerimizi ona veririk. Sevdiklərimizin heysiyyətinə toxunacaq hərəkətlər etmək istəmirik. Bütün bunları etməklə ətrafımızdakı insanlara əxlaqlı və tərbiyəli görünmək istəyirik.

Əxlaq nədir? Əxlaqın həyatımızda və yaşayış tərzimizdə rolu nədən ibarətdir? Əxlaqın əhəmiyyəti nədir?

Məşhur sərkərdə İsgəndərin müəllimi tanınmış filosof Aristotel əxlaq elminin yaradıcısı hesab olunur. O, əxlaqla bağlı belə bir fikir söyləmişdir: “Əslində, əxlaq bir elmdir”.

Əxlaq cəmiyyətə və başqa insanlara münasibətdə insanın vəzifələrini müəyyən edən normalar sistemi, mənəvi davranış qaydalarıdır. O, cəmiyyətin xeyir və şər, ədalət və ədalətsizlik, borc, vicdan və s. haqqında təsəvvürlərini real həyatda əksətdirən ümumi qəbul edilmiş adətlərin məcmusudur. Əxlaq həyatın bütün sahələrində: işdə, siyasətdə, ailədə, təhsildə, mədəniyyətdə insanın davranış tərzini nizamlayır.

Aristotel əxlaq elmini “etika” adlandırırdı.

Alimlər deyirlər ki, əxlaq insanların könüllü surətdə öz azadlıqlarını məhdudlaşdırmasıdır. Siz necə düşünürsünüz, həqiqətən də, bu belədirmi? Fikrinizi bildirin.

Sosial məfhum hesab edilən əxlaq cəmiyyətlə sıx bağlıdır. Əxlaqi hərəkətlər müəyyən bir cəmiyyətdə baş verir və cəmiyyətin quruluşu ilə sıx bağlıdır. Bir cəmiyyətdə qəbul olunmuş elə əxlaq normaları var ki, digərində qətiyyətlə rədd edilə bilər.

Hər cəmiyyət insan hərəkətlərinin uyğunlaşmasına istiqamətlənmiş bəzi yad normaları da əxlaqın bir ünsürü kimi qəbul edə bilər. Bu mənada o həm də cəmiyyətin inkişafının məhsulu olub, konkret tarixi xarakter də daşıyır. Məsələn, ötən əsrin əvvəllərində Azərbaycanda qadınların başıaçıq gəzməsi, təhsil alması əxlaq normalarının ciddi şəkildə pozulması sayılırdısa, müasir dövrümüzdə bu, həyatın adi bir normasıdır.

İnsanlar bir-biri ilə ümumi dil tapmaq üçün əxlaqın nə olduğuna cavab vermək məqsədilə ağıla müraciət edirlər. Belə ki məhz insanın ağıl ictimai münasibətlər arasında əlaqəni tapmağa və öz hərəkətləri vasitəsilə öz-özünü “kəşf” etməyə, öz kimliyini təsdiq etməyə çalışır. Çünki məhz bu hərəkətlər onun haqqında ümumi fikrin formalaşmasına gətirib çıxarır. Əxlaq hər bir fərdin şəxsi mənəvi keyfiyyətlərinin daşıyıcısı olub, vicdanının səsidir. Əxlaqlı olmaq başqasının hüququna toxunmamaq, haqqını tapdalamamaq deməkdir.

*Bu fikirlə
razısınız mı?
Fikirlerinizi
nümunələrlə
əsaslandırın.*

Aristotelin şagirdi olmuş Makedoniyalı İsgəndər öz müəllimi barəsində söyləyirdi: “Valideynlərim məni göydən yerə endirmiş, müəllimim isə məni göylərə qaldırmışdır”.

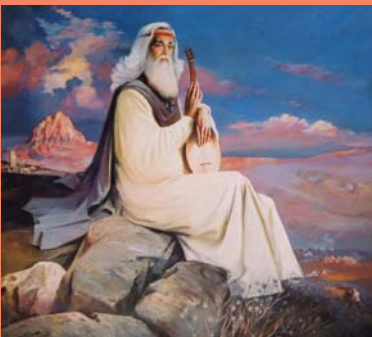
İsgəndər bununla nə demək istəyirdi? Münasibətinizi bildirin.

Hər bir xalqın özünəməxsus əxlaq tərzı olub, digərlərindən fərqlənir. Hər bir insanın da əxlaqı digərindən fərqlənir. Belə ki əxlaq mənəvi dəyərdır. O hər bir insanın mənəvi keyfiyyətlərindən ibarətdır. İnsanın mənəvi keyfiyyətləri isə cəmiyyətdə formalaşır. Demək, əxlaq insanla cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətləri nəticəsində formalaşır və bir-birinə təsir

edir. Buna görə də insanlar kimi cəmiyyətlərin də əxlaqı fərqli olur. Lakin cəmiyyətin əxlaqı bir neçə il ərzində formalaşmır. O, uzun sürən tarixi, etnik, mədəni, dini, sosial, iqtisadi münasibətlərin təcrübəsindən süzülən ümumi məhsul, sosial yaddaşdır. Bizim çox vaxt tərbiyə adlandırdığımız məfhum əxlaqın gənc nəsillərə ötürülmə mexanizmlərindən biridir.

Azərbaycan xalqının əsrlər boyu formalaşmış nümunəvi əxlaqi keyfiyyətləri vardır. Onların arasında böyüklərə ehtiram, qadınlara hörmət, valideynlərə qayğı, uşaqlara mərhəmət, vətənə sevgi və s. göstərmək olar.

“Dədə Qorqud” dastanına müraciət edin. Dastanda vətənə, böyüklərə, anaya, övlada münasibətlərə dair fikirləri toplayıb sistemləşdirin. Həmin fikirlərə münasibət bildirin.

Yunan filosofu Platon deyirdi: “Əgər insanlar nəyin pis olduğunu bilsələr, heç vaxt pis iş görməzlər”. Onun fikrincə, düzgünlüyü dərk etmək intellektual vəzifədir. Demək, əxlaqlı olmaq üçün insanların xeyir və şər anlayışlarını bir-birindən ayırması əsas məsələdir. Bunun üçün onlar oxumalı, elm və təhsilə xüsusi diqqət yetirməlidirlər.

Aristotelin fikirləri ilə Platonun fikirlərini müqayisəli təhlil edin.

İnsanlar başqalarının xoşbəxtliyinə ona görə çalışırlar ki, bu zaman onların özləri də xoşbəxt olurlar. Lakin bu hamıda belədirmi? Əlbəttə ki, yox. İnsanların davranış qaydaları müxtəlif əxlaqi prinsiplərdə öz əksini tapır. İnsanlar *eqoizm**, *altruizm**, *hedonizm**, *nihilizm** və sair əxlaqi keyfiyyətlərə malik ola bilərlər.

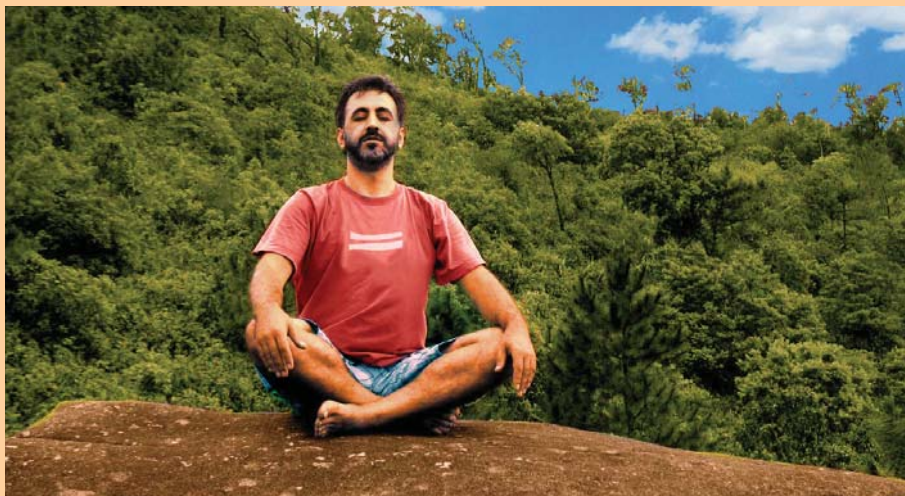
Egoist – öz davranışında yalnız özünün mənafeyini əsas tutan, cəmiyyətin və ətrafdakıların mənafeyi ilə hesablaşmayan insan;

Altruist – başqasının naminə, təmənnəsiz olaraq öz mənafeyini qurban verməkdən çəkinməyən insan;

Hedonist – həzzin həyatda ən ali məqsəd olduğunu qəbul edən insan;

Nihilist – hamının qəbul etdiyi norma, qayda və qanunlara, prinsiplərə mənfi münasibət bəsləyən insan.

Əgər eqoizm insanın davranışlarını özünə hədsiz sevgi prizmasından ölçürsə, altruist, əksinə, özünü insanlara olan sevgisinin qurbanına çevirir. Hedonist həyatdan yalnız zövqalma əxlaqi prinsipi olub məqsədlərini xoşbəxtliyə, ruhun sakitliyinə, faydalı nemətlərə sahib olmağa, qeyri-zorakılığa yönəldir. Nihilist əxlaq normaları ilə yaşayanlar isə ətrafda baş verənlərə tamamilə biganə olanlardır. Sosial proseslər, təlatümlər, vətən təəssübkeşliyi bu prinsiplərə yaddır.

Hedonizmlə eqoizmi müqayisə edin.

Alimlər deyirlər ki, ümumbəşəri əxlaqın formalaşmasında əxlaqın məqsədləri əsas kimi çıxış edir. Ümumbəşəri əxlaqı formalaşdıran həyat üçün faydalı, zəruri, mühüm olan ümumbəşəri dəyərlərdir. Onlardan biri də insanların rifahı və xoşbəxtliyidir. Bu məqsədlər yer üzündə yaşayan bütün insanlara xas olan arzudur.

Müharibələr, dini təfriqələr, aclıq, sosial və hüquqi ədalətsizlik insanların bu arzularının həyata keçməsinə imkan vermir. Bu mənada ümumi məqsədlər insanları ümumi fəaliyyətə cəlb edir. Bunun üçün onlar arasında ümumi davranış qaydalarının, hamı tərəfindən qəbul edilmiş normaların formalaşması tələbatı da yaranır. Onlardan bir neçəsini sadalayaq:

Ümumbəşəri əxlaq deyəndə nə başa düşürsünüz? Bu əxlaqi dəyərlər sırasına nələri əlavə edərdiniz?

1. İnsanıpərvərlik;
2. Həmrəylik;
3. Bərabərlik və dözümlülük;
4. Əməkdaşlıq və dostluq;
5. Sadəlik və təvazökarlıq;
6. Etibar və inam;
7. Ədalətlik.

İnsanıpərvərlik insanların ən başlıca mənəvi keyfiyyətidir. İnsanıpərvərlik olmasa, müharibələr dayandırılmaz, düşmənciliyin sonu olmaz, sülh və əmin-amanlıq yaranmaz. Bu keyfiyyət insanları bir-birinə əl tutmağa, yardım etməyə, aqları doyurmağa, evsizlərə sığınacaq verməyə sövq edir, insanın həyatına ən böyük nemət kimi yanaşmağa vadar edir.

Həmrəylik insanları fikirdə və əməldə bir olmağa çağırır. Dünyanın problemləri onun özü qədər böyükdür. Bu gün heç bir dövlət onları həll etmək iqtidarında olduğunu boynuna götürə bilməz. Onların həlli yalnız bəşəriyyətin ali məqsədlər ətrafındakı həmrəyliyi ilə mümkündür. Həmrəylik insanların əməkdaşlıq keyfiyyətlərinə stimül verir. Onlar arasında etibar və inam yaradır.

Tarixən insanlar yalançılığı və fırıldaqçılığı pisləmişlər. Yalançı insan işini bir dəfə görür. Heç kim onunla ikinci dəfə qarşılaşmaq istəmir. Buna görə də birgə fəaliyyətin əsas prinsiplərindən biri də etibar və inamın olmasıdır. Bu gün təkcə insanlar deyil, dövlətlər belə xalqının rifahı naminə müxtəlif layihələrin həyata keçirilməsində etibar və inam prinsiplərinə sadıq olduqlarını nümayiş etdirirlər.

Dünyada insanların və millətlərin, ölkələrin bir-birindən fərqli olması onların bir-birinə yaxınlaşmasına mane olmur. Əsas odur ki, hər bir kəs, hər bir cəmiyyət Yer kürəsində bərabər hüquqlara malik olduğuna inansın. Bu baxımdan insanların əxlaqlarında bərabərlik prinsiplərinin mövcudluğu dözümlü və tolerantlığa gətirib çıxaracaq.

Son zamanlar bu normaların içində Şərq xalqlarına məxsus *halallıq* anlayışı da daxil olmuşdur. Halal yaşamaq, halal yolla qazanmaq mənəvi saflığın və təmizliyin zirvəsidir. Siz,

Ətrafınızda, yəqin ki, yalançı insanlar olub. Siz onların bu verdişlərdən uzaq olması üçün nələri edərdiniz?

yəqin ki, dükanlarda vaxtı keçmiş ərzaqların piştaxtalardan götürüldüyünün şahidisiniz. Bu təkcə dövlətin qanunları ilə tənzimlənmir, eyni zamanda insan hüquqlarına riayət olunmasına, başqasının haqqının tapdalanmamasına, ədalətlik prinsiplərinin reallaşmasına xidmət edir.

Dünya cəmiyyətinin əxlaqi prinsiplərindən biri də sadəlik və təvazökarlıqdır. Buraya çoxlu sayda əxlaqi keyfiyyətlər daxildir. İnsanlar bir-birinə qarşı nəzakətli, mərifətli, xeyirxah, səxavətli, sadıq olmağa çalışırlar. Müasir dövrümüzdə dünyada yayılan müxtəlif mədəniyyət və incəsənət nümunələri də insanlar arasında məhz bu keyfiyyətlərin təbliğatçısına çevrilmişdir.

- 1. Əxlaq və davranış normalarının ümumbəşəri əhəmiyyəti nədən ibarətdir? Müzakirə aparın.*
- 2. Milli əxlaqi dəyərlərlə ümumbəşəri əxlaqi dəyərləri müqayisə edin. Hansı milli dəyərlər ümumbəşəri hesab oluna bilər?*
- 3. "Dinin əsas məqsədi əxlaqdır" (M.F.Axundzadə) fikri ilə razısınız mı? Müzakirə aparın.*
- 4. "Halallıq əxlaqın nümunəsidir" mövzusunda esse yazın.*
- 5. Əxlaq normalarının pozulmasına aid müxtəlif faktlar toplayıb təqdim edin.*
- 6. Ümumbəşəri əxlaqi dəyərlərin qorunması naminə hansı tədbirlər planını hazırlayardınız? Tədbirlər planını dəftərinizdə və ya elektron şəkildə hazırlayıb təqdim edin.*
- 7. "Məktəb – əxlaqın qoruyucusudur" devizi altında təqdimat hazırlayın.*

6. BƏŞƏRİYYƏT QARŞISINDA MƏNƏVİ BORC

Bəzən kimi isə ağlayan gördükdə onu sakitləşdirməyə, ovundurmağa can atırıq. Sizcə, buna səbəb nədir?

***Mənəvi keyfiyyət deyəndə nə başa düşürsünüz?
Mənəviyyətin xalqın, ümumiyyətlə, bəşəriyyətin həyatında rolu nədən ibarətdir?***

İnsanın mənəvi aləminə bir çox amillər təsir edir. Bunlara ideoloji, elmi və mənəvi dəyərlərin saxlanılmasını və ötürülməsini təmin edən tərbiyə və təhsil daxildir. Mənəvi aləmin formalaşmasında dinin rolu əvəzsizdir. Din və digər mənəvi tələbatlarımız cəmiyyətin mənəvi həyatını təşkil edir. Cəmiyyətin mənəvi həyatını ayrı-ayrı fərdlərin mənəvi dünyasının özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən, eləcə də bu xüsusiyyətləri özündə birləşdirən anlam kimi başa düşmək olar.

Rus filosofu Nikolay Çernişevski demişdir: "Millətin ən mühüm kapitalı xalqın mənəvi keyfiyyətləridir".

Mənəviyyət insanı başqa canlılardan fərqləndirən cəhətlərdən biridir və insanın ruhu mənəviyyətinin tələbi ilə formalaşır. Mənəviyyət insanı əhatə edən sosial mühitin təsiri

**I Avropa Oyunları
(Bakı, 2015)**

altında formalaşmış əqidə, iradə və ideyalardır. O, əxlaqla sıx bağlı olduğundan çox vaxt onları eyniləşdirirlər. Lakin mənəviyyat daha geniş məfhumdur, çünki əxlaq mənəvi keyfiyyətlərin nəticəsində formalaşır.

İnsanın xüsusiyyətlərindən biri də onun xeyirə və şərə meylli olmasıdır. Bu iki məfhumun cazibəsi insanın mənəvi xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Bu mənada mənəviyyatın təşəkkül tapmasında əsas rol oynayan mənəvi şüurdur. Mənəvi şüur isə mənəvi adətlər və vərdişlərdən irəli gəlir. Bu mənada mənəviyyat insanlarda tərbiyə vasitəsilə formalaşdırılır. Onun gündəlik həyatın bir parçası olması isə insanın ağılından və iradəsindən asılıdır. Mənəvi tərbiyə insanın düşüncəsinə və əməlinə qürur, səmimiyyət, məsuliyyət və s. bu kimi hisləri aşılayaraq onu tərbiyələndirir.

Mənəvi şüur, mənəvi hislər, adət və vərdişlər ümumilikdə mənəvi əqidənin və amalın bir hissəsidir. Bu mənada mənəviyyat insanın kamillik xüsusiyyətidir. Lakin insanda qəlb, ağıl, nəfs, iradə, insaf, sevgi, mərhəmət, şəfqət, kin, qəzəb, nifrət kimi ruhi hiss və duyğuların mövcud olması insanın insan olaraq kamilləşməsinə kifayət deyildir. İnsan müsbət keyfiyyətləri vərdişə çevrildiyi zaman kamillik zirvəsinə yüksəlmiş olur.

İnsanlar fərqlidirlər. İnsanları bir-birindən fərqləndirən cəhətlər hansılardır? Onların ehtiyaclarını biz görə və duya bilirikmi? Bu ehtiyacların, qismən də olsa, ödənilməsində öz iştirakımızı necə təmin edə bilərik? Bu haqda fikirlərinizi yoldaşlarınızla müzakirə edin.

Mehriban Əliyeva
Afinada xərcəng
xəstəliyinə tutulan
uşaqlarla

Ölkəmizin Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın xeyirxah əməllərindən xəbərdarsınız. O, kimsəsizlərə, xəstələrə əl tutmaqla bərabər, işsizləri işlə təmin edir, maddi tələbatlarını ödəməyə səy göstərir. Xalqının maariflənməsinə çalışır, gələcəyini düşünür. Onu bu fəaliyyətə sövq edən qüvvənin kökündə daxili mənəvi keyfiyyətləri, ruhu dayanır. Çünki o öz işindən, ilk növbədə, mənəvi zövq alır, insanpərvər və milli təəssübkeşdir.

Birinci vitse-prezident M.Əliyevanın fəaliyyətini Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərləri ilə əlaqələndirin.

Xeyirxahlıq və mərhəmət bütün dinlərin əsas xəttidir. İnsanlar eyni zamanda Allah naminə xeyirxahlıq edir, mərhəmət göstərir, pis əməllərdən çəkinirlər. Buna görə də din və mərhəmət eyni məzmunlu məfhumlardır. Heç bir din insanları ölümə, müharibəyə, vəhşiliyə və münafiqliklərə səsləmir. Bu mənada islam dünyanın ən böyük dinlərindən biri kimi, insanları xeyir işlərə cəlb edən humanist dinlərdən biridir. Ramazan və Qurban bayramlarını buna misal göstərə bilərik. Nəzir vermək, sədəqə paylamaq, imkansızlara əl tutmaq, yetimin malına toxunmamaq kimi xüsusiyyətlər bu dinin əsasında əxlaq prinsiplərinin də olduğunu bariz nümunəsidir.

Ramazan və Qurban bayramlarının mənəviyyətə təsirini izah edin.

Vətənə sevgi ən böyük mənəvi keyfiyyətlərdəndir. Vətənpərvərlik, vətən təəssübkeşliyi insanda ən ali mənəvi keyfiyyətlərin məcmusudur. Bu xüsusiyyət insanda kişilik, mərdlik, doğruluq, dürüstlük kimi əxlaqi keyfiyyətləri formalaşdırır. Vətənpərvər insan mənəviyyəti olan insandır. Əlif Hacıyev, Salatın Əsgərova, Gültəkin Əsgərova, Çingiz Mustafayev, Mübariz İbrahimov, Şövqiyar Abdullayev kimi igidlər Azərbaycan uğrunda mübarizə aparmış, canlarından belə keçmişlər.

Şövqiyar Abdullayev

Bu gün bəşəriyyətin qarşısında duran problemlərin həllində insan başlıca amildir. Çünki bu problemləri yaran da, onları həll etməyə çalışan da insandır. Bəzən insanların daha çox sərvət toplamaq arzusu onlarda mənəvi keyfiyyətləri arxa plana keçirir. M.Ə.Sabirin dediyi kimi, “*Mən salim olum, cümlə-cahan batsa da, batsın*” şüarı ilə yaşayanların sayı az deyil. Əks halda, planetimiz bu qədər genişmiqyaslı problemlərlə üzləşməzdi.

M.Ə.Sabirin bu misrasını həyatla əlaqəli təhlil edin.

Bəşəriyyətin qarşısında duran ən başlıca məsələlərdən biri də insanlarda mənəvi borc anlayışının formalaşdırılması, mənəvi keyfiyyətlərin tərbiyələndirilməsidir.

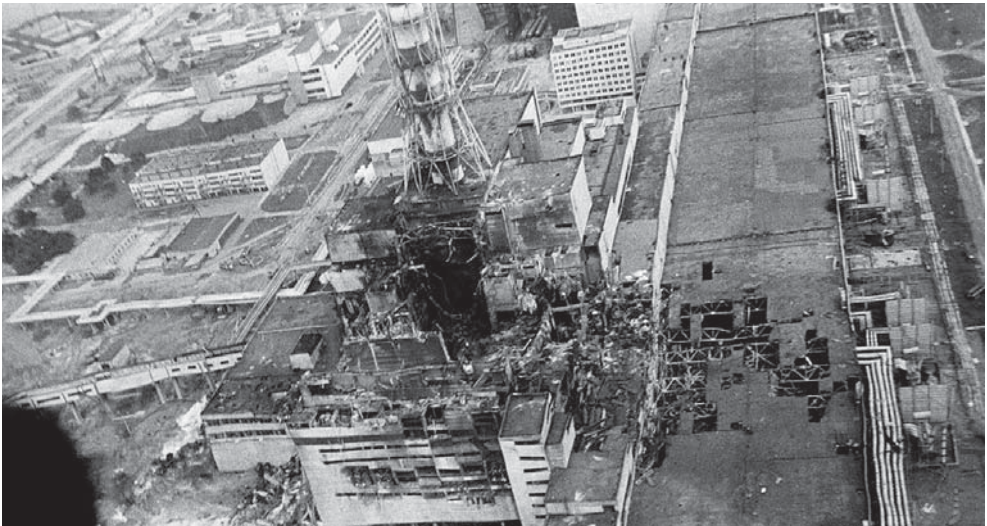
Yer kürəsinin, onu əhatə edən ətraf mühitin, insanların mərhəmətə və xeyirxah işlərə ehtiyacı vardır. Meşələrin qırılması, təbii sərvətlərin tükənməsi dünyanın müxtəlif bölgələrində susuzluq, aclıq və səfalətə gətirib çıxarmışdır. Təbii fəlakətlər, müharibələr minlərlə insanın həlak olmasına, öz ata-baba yurdlarından didərgin düşməsinə səbəb olur. Bütün bunlar isə onsuz da həlli çətin olan problemləri daha da artırır.

Sadalanan problemlərə aid faktlar göstərin. Baş vermiş problemin həllini nədə görürsünüz? Mənəvi dəyərlərdə yaranmış problemlərin bəşəriyyətin qarşılılaşdığı global problemlərlə əlaqəsini izah edin.

Konfutsi söyləmişdir ki, pis fikirlərin olmasa, pis əməlin də olmaz. İnsan daha yaxşı əməllərə malik olmaqla bəşəri dəyərlərin, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşmasına yardım etmiş olur. Bu baxımdan da bəşəriyyətin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri yeni nəslin – mənəvi keyfiyyətlərlə zəngin nəslin yetişdirilməsidir.

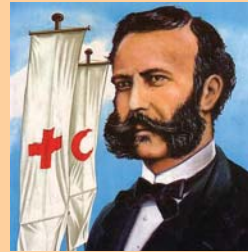
26 aprel Çernobıl faciəsi günüdür.
Çernobıl qəzası haqqında filmdən

26 aprel 1986-cı il Ukraynanın paytaxtı Kiyev şəhəri yaxınlığında yerləşən Çernobıl Atom Elektrik Stansiyasının nüvə reaktorunda güclü partlayış baş verdi. Belə bir hadisə insanların mənəvi dəyərlərini bəşəri dəyərlə birləşdirdi. Partlayışdan zərər çəkənlərə yardım etmək, dəstək olmaq üçün minlərlə insan hadisə yerinə köməyə tələsdi. Yardım edənlərin içərisində azərbaycanlıların da sayı az deyildi.

Dünyada xeyirxahlıqla məşğul olan müxtəlif cəmiyyətlər vardır ki, bunlardan biri də Beynəlxalq Qırmızı Xaç və Qırmızı Aypara Hərəkatı – beynəlxalq yardım cəmiyyətidir. Bu cəmiyyət öz yardımını insanlardan əsirgəmir.

Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi xüsusi xeyriyyə təşkilatıdır. Təşkilat 1863-cü ildə İsveçrədə yaradılmışdır. Bu xeyriyyə cəmiyyətinin yaradılmasının maraqlı tarixi vardır. Solferino kəndində Fransa imperatoru III Napoleonun ordusu ilə avstriyalılar arasında qanlı döyüş gedirdi. Döyüşdə avstriyalılar məğlub olurlar. Minlərlə yaralı əsgər döyüş meydanında can verirdi. “Yaralılara yardım edilsin” müraciətlərinə cavab gəlməmişdi. İsveçrəli Henri Dunant (Anri Dünan) təsadüfən bu hadisənin şahidi olur. Dəhşətə gəlmiş Henri qərara gəlir ki, könüllü insanlarla birlikdə hər iki düşərgənin yaralılarına kömək etsin. Onun bu döyüşdəki hər iki cəbhənin yaralı əsgərlərinə köməyi tarixdə öz izini qoyur. Henri müharibə qurbanlarına yardım etmək üçün bir təşkilat yaradır. Təşkilatın emblemi İsveçrə bayrağının tərsi olan ağ fonda qırmızı xaç seçilir. Onun yaratdığı xeyriyyə cəmiyyəti öz ətrafına bir çox dövlətləri toplaya bilir. Hazırda bu cəmiyyət bütün ölkələrdə həmrəylik və yardım aksiyaları ilə bütün xalqlar üçün bərabər şəkildə sülhü dəstəkləyir.

Henri Dunant

**Qaçqın düşərgəsi.
Kenya, Afrika**

Henri Dunantın bu işini mənəvi, əxlaqi keyfiyyət kimi dəyərləndirin. Hazırda onun yaratdığı təşkilatın dünyanın hər yerində göstərdiyi fəaliyyət haqqında məlumat toplayın. Bu təşkilatın bəşəriyyət qarşısında mənəvi borcunu yerinə yetirməsini faktlarla əsaslandırın.

Hazırda Afrikada aclıq və susuzluqdan əziyyət çəkən insanlara dünyanın hər yerindən yardımlar olunur. Bu cür yardımların edilməsi bəşəriyyətin mənəvi dəyərlərinin nümunəsidir.

Təbiətin qorunması, insanlara yardım, tolerant yanaşma, sülh və əmin-amanlıq içində yaşamaq bəşəriyyətin mənəvi haqqıdır. Hazırda baş qaldırmış qlobal ekoloji problemlər, müharibələr və onların fəsadlarının aradan qaldırılması naminə görülən hər bir iş mənəvi dəyərlərdən qaynaqlanır.

1. Mənəvi borc anlayışını izah edin.
2. Mənəviyyətin formalaşmasında dinlərin rolunu əsaslandırın.
3. Bəşəriyyət qarşısında mənəvi borcumuz nədən ibarətdir? Sadalayın.
4. Mənəviyyətə aid gözəl kəlamlar söyləmiş dahilərin fikirlərindən ibarət təqdimat hazırlayın.
5. "Ulu öndər H.Əliyev bəşəriyyət qarşısında mənəvi borcunu reallaşdıran şəxsiyyətlərdəndir" adlı esse yazın.
6. Müxtəlif xeyriyyə cəmiyyətlərinin fəaliyyətinə aid araşdırma aparın və bununla bağlı buklet hazırlayın.
7. Bəşəriyyət qarşısında hansı mənəvi borcumuz var? Bu mənəvi borcların kö-nüllülük prinsipi ilə davamlı şəkildə həyata keçirilməsi üçün hansı təklifləri irəli sürərdiniz?

7. DÜNYANIN DƏRK OLUNMASI

Yəqin, sizi maraqlandıran məsələlərdən biri də dünyanın necə, nə vaxt yaranması və kim tərəfindən yaradılması kimi suallar olub. İnsanlar lap qədim zamanlardan bu barədə fikirləşib və onları düşündürən suallara cavab axtarmağa çalışıblar.

Təbiət insanların şüurundan, iradəsindən, istək və arzularından asılı olmayaraq mövcuddur. Hələ insanlar yox ikən təbiət mövcud olmuşdur. Bu cəhəti ona görə xüsusi qeyd etmək lazım gəlir ki, bunun əksini iddia edən fəlsəfi cərəyanlar da mövcuddur.

Təbiət anlayışı tarix boyu təkamülə, ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Müxtəlif dövrlərdə bu anlayışa bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənən məzmunlar verilmiş, bu haqda müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür.

Dünyanın dərk olunması ilə bağlı ən qədim düşüncələr mifologiyadır. Mifologiyanın əsasını fantastik varlıqlar haqqındakı müxtəlif miflər, əsatirlər təşkil edir. Miflərlə bağlı fərziyyələrdə təbiət hadisələri və cansız predmetlər canlı varlıqlar şəklində təsvir olunurdu.

Tarix və ədəbiyyat dərslərindən sizə məlum olan rəvayət və mifləri sadalayın. Onları birləşdirən ortaq cəhətləri müəyyən edin.

Dünyagörüşünün digər tarixi forması dindir. Dünyanın mənşəyi və mahiyyəti, insan, onun həyatının mənası və məqsədi, insanın dünyada yeri, xeyir, şəər haqqında fikirlər və digər ehkamlar Allahın kəlamları ilə təqdim olunur.

Qədim yunanlar müxtəlif nəzəriyyələrin yaradıcılarını “müdrilik aşiqləri”, “hikmətsevərlər”, onların bu yeni məşğuliyyətini isə “hikmətə sevgi” (fəlsəfə) adlandırırdılar.

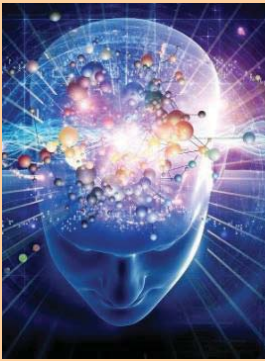
Men-Tszi

Dünyanın dərk olunması haqqında söylənmiş müxtəlif fərziyyələrdən biri də Çin filosofu Konfutsiyə məxsusdur. *Konfutsiçiliyə görə, baş tanrı Göydür. Ölkənin Göy ilə qarşılıqlı münasibətlərində imperator – Göy oğlu xüsusi yer tutur. O, ölkəni Göyün adından idarə edir.*

Dahi filosof Konfutsinin davamçılarından olan Men-Tszi belə bir nəzəriyyə irəli sürürdü ki, insanın həyatı ilahi iradəyə tabedir, bilik isə insanda anadangəlmədir. İnsan anadan olanda bilik ilahi, “hüduzsuz ruh” tərəfindən ona verilir. İnsan bu biliklərin köməyi ilə həyatın bütün suallarına cavab verməlidir. O, insanları bütün uğursuzluqların və bədbəxtliklərin səbəbini müəyyənləşdirməyə, dözümlü və mərhəmətli olmağa çağırırdı.

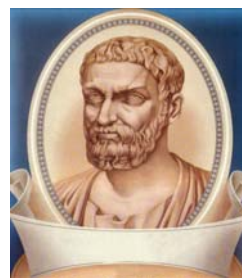
Digər nümayəndə Syun-Tszinin fikrincə, insan taleyi ilahidən deyil, onun özündən asılıdır. Bundan əlavə, insan aləmi dərk etmək və ondan öz xeyrinə istifadə etmək qabiliyyətinə malikdir. Cəmiyyət isə idarə edənlərdən və idarə olunanlardan təşkil olunmalı, onun üzvlərinin bir hissəsi fiziki, digər hissəsi zehni əməklə məşğul olmalıdır. Göründüyü kimi, Konfutsi fəlsəfəsi iki istiqamətdə: idealizm və materializm istiqamətlərində inkişaf etmişdir.

Konfutsi davamçılarının nəzəriyyələrini müqayisəli təhlil edin. Onların müxtəlif nəzəriyyələr irəli sürməsinə səbəb nədir?

Materialistlər eynilə Qədim Misirdəki fironlar, rahiblər və digər zümrələr kimi maddənin əzəli və əbədi olduğuna, sonsuzluğuna, yaradılmadığına və canlıların təsadüflər nəticəsində cansız maddədən törədiyinə inanırlar. Materialist fəlsəfədə belə deyilir: Bütün fəza, atmosfer, ulduzlar, təbiət, canlı və cansız nə varsa, hamısı atomlardan əmələ gəlib. İnsan da təbiətdəki müxtəlif atomların cəmindən başqa bir şey deyil. Canlıların həyatı atomlar arasında elektrik cərəyanının müəyyən tarazlığı nəticəsində mümkün olur. Bu tarazlıq pozulanda canlılar ölüb torpağa dönür, yenidən atomlara parçalanır.

Milet məktəbinin banisi Fales suyu bütün varlığın əsası hesab edirdi. Falesə görə, suda inkişaf imkanları vardır və dünyada hər şey suyun qatılaşması və parçalanması nəticəsində meydana gəlir. Atomistlər isə aləmin atomlardan yaranması mövqeyindən çıxış edirdilər. Demokrit atomların bölünməz, müxtəlif uzunluğa, formaya malik olduğunu təsdiqləyirdi.

Fales

Azərbaycanda dini mistik fəlsəfi fikirlər e.ə. I minillikdə Zərdüştlük fəlsəfəsində ifadəsini tapmışdı. Zərdüşt tərəfindən yazılması ehtimal edilən kitab “Avesta”dır. Zərdüştlük ali Allah Ahuramazdaya tapınan ilk monoteist dini təlim olsa da, iki əzəli başlanğıc – xeyir və şər dualizmi ilə müşayiət olunmuşdur.

Orta əsrlərdə təbiət və dünya haqqında müxtəlif baxışlar sistemi formalaşmışdır. Bu dövrdə hökmran olan dini dünyagörüşü təbiət haqqındakı təsəvvürlərə də ciddi təsir göstərmişdir. Hər şeyin Allah tərəfindən yaradılması və idarə olunması fikirləri həm xristianlıqda, həm də islam dinində öz əksini tapmışdır.

İslam və xristianlıq dinindən başqa daha hansı dində hər şeyin Allah tərəfindən yaradılması öz əksini tapmışdır? Hər şeyin Allah tərəfindən yaradılması nəzəriyyəsini dünyanın atomlardan ibarət olması nəzəriyyəsi ilə müqayisə edin.

Orta əsrlərdə təbiət haqqındakı təsəvvürləri səciyyələndirən cəhətlərdən biri də bu idi ki, burada qədim dövrün fəlsəfəsindən gələn vahidlik, yaradılmazlıq və olmazlıq kimi

İbn Sina (980–1037) “Tibb qanunu”, “Danışnamə” və s. əsərləri yazmasına baxmayaraq, onun fikrincə, “Allahın iradəsi bilikdən qaynaqlanır. Vacib varlığın iradəsi həqiqətin dərkidir”.

Nizami Gəncəvi

*Bu dahilərin Allahı
inkar etməməsinin
səbəbini nədə
görürsünüz?*

ideyalar təbiətə deyil, onun yaradılmasına aid edilirdi. Qədim yunan fəlsəfəsində dünyanın dörd ünsürdən: su, od, torpaq və havadan yaranması ideyası dahi Nizami Gəncəviyə qədər gəlib çıxmışdır.

Nizami qədim yunan filosoflarından fərqli olaraq, dünyanın əsasında duran dörd ünsürün Allah tərəfindən yaradıldığını göstərirdi.

Bununla yanaşı, ateist fikirli, yəni Allahın varlığını qəbul etməyən şəxslər də olmuşdur ki, onlar dinləri və onların müqəddəs kitablarını qəbul etməmişdilər.

Dahi mütəxəssislərin bir çoxu təbiəti əsas götürmüş və insanın iradəsinin gücünə inanmışlar. Lakin buna baxmayaraq, bu dahilərdən nə E.Miyanəçi, nə F.Nəimi, nə İ.Nəsimi, nə də C.Bruno ateist olmamış, Allahın varlığını inkar etməmişlər. Onlar panteist mövqedən çıxış edərək belə hesab edirdilər ki, Allah təbiətdən kənarda, onun fəvqündə deyil, onun içərisindədir, orada mövcud olan sonsuz cisim və proseslərin özlərindədir. Onlar inanırdılar ki, insan təbiəti, oradakı cisimləri, proses və hadisələri dərk etməklə həm də onların daxilindəki Allahı dərk etmiş olur.

Əbu Reyhan əl Biruniyə (973–1048) görə, materiya və təbiəti Allah yaradıb. O, Yerin Günəş ətrafında dövr etdiyini qeyd edirdi. Canlı aləmin yaranmasında əsas suyu, sonra digərlərini qiymətləndirirdi.

Şərq alimi İbn Rüşd Allahı ilk əql kimi qəbul edirdi. O düşünürdü ki, Allah insan və təbiətdən kənardır, dərk edilmir.

XIV əsrdə meydana çıxmış hürufilik fəlsəfi-dini hərəkət idi. Onun banisi Nəimdir (1339–1394). Hürufiliyə görə, insan öz varlığında olan ilahi nuru dərk etmək üçün əqli-mənəvi təkamül keçməli, qəlbini daim saflaşdırmaq qayğısına qalmalıdır. Onların fikrincə, insan müqəddəsdir, kamil insan Tanrı səviyyəsinə qədər yüksələ bilər. Nəimi məhz belə düşüncəyə sahib olduğuna görə zəmanəsinin ən kamil insanı hesab edilib. O, ictimai haqsızlığa, şəərə, zülmə son qoymaq gücünə malik deyildi. Söz, kəlam və hərf hürufilikdə xüsusi mənə daşıyır. Allahın ilk əmri sözlərdə təcəssümünü tapıb.

Kamil insan üzündə isə ilk yaradıcıya məxsus cizgilər vardır. Hürufilik işarələri və bu işarələrin daşıyıcısı olan insanı ilahiləşdirir.

Hürufilik təlimi haqqında tarixdən bildiklərinizi xatırlayın. Bu təlimin yaranması zəruriliyini dövr baxımından şərh edin.

Orta əsrlərdə deyilirdi ki, müqəddəs yazılar Allahın kəlamlarıdır; Allah özü və yaratdıqları haqqında əsl həqiqətləri vəhylər* şəklində peyğəmbərlər vasitəsilə insanlara bəyan edir. Belə insanları teist adlandırmışlar.

Vəhy – fikrin, hökmün Allah tərəfindən peyğəmbərə xəbər verilməsi

Bütün bu nəzəriyyələrə Polşa alimi Nikolay Kopernikin kəşf etdiyi Heliosentrik sistem təbiət haqqındakı elmlərdə, təbiətə olan baxışlarda böyük bir çevriliş yaratdı və dini dünyagörüşə sarsıdıcı zərbə endirdi.

Dünyanın dərk olunması dini və elmi əsaslarla sübuta yetirilməyə çalışılsa da, hələ də bu nəzəriyyələrdə müxtəlif ziddiyyətlər qalmaqdadır. Bəşər cəmiyyəti inkişaf etdikcə bu barədə mülahizələrin davam etməsi labüddür. Bu yanaşma və nəzəriyyələrlə fəlsəfə elmi məşğul olur.

Nikolay Kopernik

1. *Materialist dünyagörüşü haqqında fərziyyələrə əsasən materiallar toplayıb təqdim edin.*
2. *Materializmi idealizmlə müqayisə edin.*
3. *Ateist dünyagörüşünün materialist dünyagörüşündən fərqli cəhətləri nədir? İzah edin.*
4. *Nikolay Kopernikin kəşf etdiyi Heliosentrik nəzəriyyə nə üçün dini dünyagörüşə zərbə vurdu?*
5. *Dünyanın dərk olunması və ya dünyagörüşü arasındakı əlaqəni şərh edin.*
6. *Nizami Gəncəvinin "İsgəndərnamə" poemasını oxuyun. Dünyanın dörd ünsürdən təşkil olunması haqqındakı fikirləri təhlil edin.*

ƏLAVƏLƏR

Xəzər dənizinin çirklənmiş sahələri

Sənaye tullantıları ilə çirklənmiş sahələr

Aqrokimyəvi tullantılarla çirklənmiş sahələr

Qarışıq tipli çirklənmə sahələri

Rekreasion tipli çirklənmə sahələri

Dampinqlər (texniki tullantıların basdırılmış yerləri)

Xəzər dənizinin ekoloji vəziyyəti

SUYUN ÇİRLƏNMƏ DƏRƏCƏSİ

- 1 Şerti təmiz
- 2 Mülayim çirklənmiş
- 3 Çirklənmiş
- 4 Yüksək dərəcədə çirklənmiş

DƏNİZ EKOSİSTEMİNİN VƏZİYYƏTİ

- \\ Ekoloji vəziyyət pozulmayıb
- == Mübahisəli, ekoloji vəziyyət zəif pozulub
- ||| Böhranlı, ekoloji vəziyyət pozulub
- ⊙ Dəniz kompleks monitoringq məntəqələri

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2009.
2. B.Xankişiye. Sığorta fəaliyyətinin əsasları. Bakı, 2006.
3. B.Xankişiye. Sığorta. Bakı, 2005.
4. D.Bağırov, M.Həsənli. "Maliyyə". Bakı, 2011.
5. E.Kərimov, B.Osmanov. İqtisadi nəzəriyyə. Bakı, 2004.
6. Ekoloji siyasət. Bakı, 2008.
7. Ə.Əlizadə. Psixologiya. Bakı, 1989.
8. Fövqəladə hadisələrin təsnifatı (məlumat kitabı). Bakı, 2001.
9. F.Rəsulov, Q.İbadoğlu. İqtisadiyyatın əsasları. Bakı, "Elm", 2004.
10. İnsan və cəmiyyət. 10-cu siniflər üçün dərslik. Bakı, 2011.
11. Qurani-Kərim (Tərcüməçilər: akad. Ziya Bünyadov və prof. Vasim Məmmədəliyev).
12. L.Q.Xodov. Vergilər və iqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsi. Bakı, 1997.
13. Maqsud Qasımov. Sağlam həyat tərzı uğrunda. Bakı, 2005.
14. M.C.Atağişiye. Qazmada istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi problemləri. Bakı, 1998.
15. M.Əmirov. İnsan və cəmiyyət. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı, 2010.
16. N.Əkbərov. Ailə və cəmiyyətdə əxlaq və davranış qaydaları. Bakı, "Bərəkət", 2010.
17. N.Əkbərov. Ailədə və cəmiyyətdə əxlaq və davranış qaydaları (Ümumtəhsil məktəbləri şagird və müəllimləri üçün vəsait). Bakı, "Bərəkət", 2009.
18. N.Novruzov, X.Hüseynov. "Maliyyə". Bakı, 2007.
19. "Özünə və başqalarına kömək etməyi bacar" (Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyi). Bakı, 2004.
20. Ramil Əliyev. İqtisadi təhlilin nəzəriyyəsi. Bakı, 2002.
21. Rəfiqə Əliyeva, Qara Mustafayev, Sevinc Hacıyeva. Ümumi ekologiya. Bakı, 2004.
22. S.C.Əliyev, H.M.Hacıyeva, N.C.Mikayılzadə. Tibbi biliklərin əsasları. Bakı, 2004.
23. Telman Xəlilov, Maya Zeynalova. Qlobal ekoloji problemlər. Bakı, "MBM", 2013.
24. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 2009.

Türk dilində

25. Delius, Harald. Etik, Günümüz Felsefe Disiplinleri. D.Özlem, İstanbul.
26. Sosial bilgiler dersi öğretim proqramı. Ankara, 2005.

Rus dilində

27. Винокурова Н.Ф., Трушин В.В. Глобальная экология. М.: Просвещение, 1998.
28. Коробкин В.И., Передельский Л.В. Экология. – Ростов н/Д: Феникс, 2000.
29. Лихачев Б.Г. Педагогика: Курс лекций. Юрайт, 1999.
30. Новиков Ю.В. Природа и человек. – М.: Просвещение, 1991.
31. Пометун Е. Энциклопедия интерактивного обучения. Киев, 2007.
32. Щепанская Т.Б. Культура дороги в русской мифоритуальной традиции XIX–XX вв. М.: Индик, 2003.

Buraxılış məlumatı

HƏYAT BİLGİSİ 9

*Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün
Həyat bilgisi fənni üzrə*

DƏRSLİK

Tərtibçi heyət:

Müəlliflər: **Məmmədova Nüşabə Əsəd qızı**
Mahmudova Könül Faiq qızı
Bəhrəmov Sevil Şivəxan qızı

Buraxılışa məsul	Sevil İsmayılova
Baş redaktor	Ülkər Məmmədova
Dizayner	Nurlan Nəhmətov
Rəssam	Məziyə Tağıyeva
Səhifələyici	Yeganə Rüstəmov
Korrektor	Nübar Qarayeva
Texniki redaktor	Fəridə Səmədova
Texniki direktor	Xəqani Fərzaliyev
Nəşriyyat direktoru	Eldar Əliyev

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
03.06.2016-cı il tarixli 369 nömrəli əmri ilə
təsdiq edilmişdir.*

© **Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi – 2017**

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

Hesab-nəşriyyat həcmi. Fiziki çap vərəqi 8,5. Formatı 70x100^{1/16}.
Səhifə sayı 136. Ofset kağızı. Jurnal qarnituru. Ofset çapı.
Tiraj 16011. Pulsuz. Bakı – 2017

“Şərq-Qərb” ASC
AZ1123, Bakı, Aşıq Ələsgər küç., 17

Əziz məktəbli!

**Bu dərslik sənə Azərbaycan dövləti tərəfindən
bir dərs ilində istifadə üçün verilir.**

**O, dərs ili müddətində nəzərdə tutulmuş bilikləri
qazanmaq üçün sənə etibarlı dost və yardımçı olacaq.**

**İnanırıq ki, sən də bu dərsliyə məhəbbətlə yanaşacaq,
onu zədələnmələrdən qoruyacaq, təmiz və səliqəli
saxlayacaqsan ki, növbəti dərs ilində digər məktəbli
yoldaşın ondan sənə kimi rahat istifadə edə bilsin.**

Sənə təhsildə uğurlar arzulayırıq!